

Çizim 4. Mihrap nişinin görüntüsü.

BITLİS-VAN KARAYOLU ve ÜZERİNDEKİ HANLAR¹

Orhan Cezmi TUNÇER

A — KAYNAKLAR :

Bitlis'i Van'a bağlayan ve 255 Km. gelen kuzey yolunu iki bölümde incelemek gerekir. Rahva ovasından geçen ve bugün 26 Km. gelen ilk bölüm Bitlis-Tatvan kesimidir. Kuzeyindeki Nemrut Dağı (2935 m.) doğusunun soğuk kara iklimini buraya yayarken, Muş ovasından esen sert rüzgâr, dayanılmaz tipi ve kar serpintisini buraya döker. Böylece kışın en elverişsiz koşulları burada toplanırlar. Denebilirki 255 Km. lik tüm yolun en güç kesimi bu 26 Km. lik bölümüdür. Diğer kesim, genellikle 1720 m. yükseklikteki Van Gölü'nü izliyerek ve az iniş çıkışla uzanır gider.

Tatvan, Bitlis'in iskelesidir. Burdan Ahlat, Adilvecaz ve Erciş'e kadar, kuzeydoğu yönde ilerlenip, doğuya yönelerek Bendimahi'ye varılır. Burası da Muradiye'nin deniz kapısıdır denebilir. Sonra yol güneybatı ve güneye yönelerek Van'a ulaşılır. Gerçekten Tatvan'ı Van'a bağlayan güney yolu (175 Km.), Kuzeydekinden 80 Km. daha kısaysa Kuzgunkıran gibi 2220 m. lik bir geçitten geçmesi ve iniş çıkışları nedeniyle kışın daha elverişsizdir.

Kuzey yolu için ilk bilgiyi Nasır-ı Husrev veriyor². Tebriz'den kalkıp bu yolla Urfa üstünden Halep ve daha güneye inen yazar, bize gerekli bölümü şöyle anlatır (Çizim 1). «...Rebiül evvelin ondördünde (19 Eylül 1046 Cuma) Tebriz'den hareket edip Merend (İran

¹ 5-9/Şubat/1979 günü İstanbul'da yapılan Ulusal Türkoloji Kongresi'ne sunduğum «Diyarbakır-Bitlis Kervanyolu ve Üzerindeki Hanlarımız» adlı bildirimini desteklemek ve tamamlamak amacıyla bu kesimi de incelemeyi yararlı görüyorum. Böylece, eski olan güneydoğu kervanyolunun Diyarbakır-Van bölümü, belli ölçüde ayrıntılara inilerek incelenmiş olmaktadır.

² Sefername. Nasır-ı Husrev. Çeviren Abdülvehap Tarzi. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1967, Sayfa: 9.

Azerbaycanı merkezi) yoluyla ve Emir Vehsudan'ın askeriyle Hoy'a vardık. Oradan bir elçiyle Berkeri'ye gittim. Hoy'dan Berkeri'ye 30 fersahlık yoldur. Cemaziyelevvelin onikinci günü (14 Kasım 1046 Cuma) oraya vardık. Oradan da Van ve Vestan'a ulaştık... Oradan kalktım, cemaziyelevvelin onsekizinde (20 Kasım 1046 Perşembe) Ahlat şehrine vardım... Berkeri'den buraya kadar ondokuz fersahdır. Oranın bir emiri vardı, ona Nasr-ud Devle derlerdi. Yaşı yüzü geçkindi... Cemazelülânın yirminci günü (22 Aralık 1046 Pazartesi) oradan kalkıp bir kervansarayaya vardım. Kış Pek müthişti. Dehşetli kar vardı. Halk karda, tipide anayolu bulsunlar da şehre varsınlar diye şehrin önündeki ovaya yol boyunca bir miktar kazık kakmışlardı. Oradan Bitlis şehrine vardım. Bu şehir bir dere içine kurulmuştu.» Anlaşıldığı gibi 11. yy. ortalarında bu yol işlektir. Tebriz-Hoy arası Kuş uçuşu 125 Km. kadardır. Herhalde Merend'de ve bir yerde daha konaklanmış olmalıdır. Bir elçiyle gittiği ve 30 fersah olan Berkeri'nin neresi olduğunu kestiremiyoruz. Burası, yazarın ölçülerine bakılırsa 250 Km. kadar tuttuğuna göre, Hoy-Van arasında olmamalıdır. Çünkü şimdi burası 148 Km. kadardır³.

Yazar Van'dan Vastan'a geçer (bugünkü Gevaş, 40 Km.). Buradan Ahlat'a gidebilmek için ya deniz yolunu seçmeli, ya da Van'a geri dönmüş olmalıdır. 20 Kasım 1046 Perşembe günü geldiği bu kent Berkeri'ye 19 fersahdır (ortalama 150 Km.). Oysa uğradığı Van'dan Ahlat'a yol 189 Km. kadardır. Öyleyse yazar, Berkeri'yi Ahlat'a bağlayan kestirme bir yolu anlatmak istemiştir. Ahlat-Bendimahi arası değişmeyeceğine göre ve bugün burası 130 Km. kadar geldiğine göre Berkeri, buraya 20-30 Km. kadar uzaklıkta ve ayrıca Van-Hoy yolu üstünde bir yer olmalıdır. Biz burasının Erçek olabileceğini sanıyoruz. Nitekim eski haritalarda burayı, Köşk üstünden

3 Sefername. Aynı yayın. Sayfa: 167. «İstahri, ibn-i Havkal ve Makdisi, bu yeri Hoy ve Erciş arasında gösterirler.

Gerçekte Hoy'dan Van'a varmak için ara konaklama yerleri gerekmektedir. Yazarın yol boyu verdiği fersah ölçülerini bugünkü araklıklarla karşılaştırdığımızda 1 fersahın 7 ilâ 9 Km. arasında oynadığını görüyoruz. Ortalamasını alarak 250 Km. yi bulmuş oluyoruz. Ercek ve Özalp üstünden Kapıköy adlı sınır kapımıza kadar Van yolu, haritalarımıza göre 84 Km. dir. Kapıköy-Kotur, 9 Km., Kotur ile Hoy arası 55 Km. kadardır. Böylece Van-Hoy arası bugünkü yol durumuna göre ortalama 148 Km. gelir. Yukarıda belirttiğimiz üç yazar Berkeri'yi Hoy-Erciş arasında gösterdiğine göre Nasır-ı Husrev'in uzunluk ölçüsünde bir yanlışlık olmalıdır.

Bendimahi ve Muradiye'ye (Bargiri) bağlayan bir yol görülmektedir. Böylece diğer yazarların yorumları da desteklenmiş olur.

Nasır-ı Husrev'in 22 Aralık 1046 Pazartesi günü yola çıkıp vardığı yer, Rahva ovasındaki hanlardan biridir. İleride burdaki yapıları ele alacağız. Türk İslâm öncesi bu konaklama yapısını doğal karşılamak gerekir. Yazar buradan Bitlis'e varır.

Van-Bitlis yolu için 2. sağlam kaynak Matrakçı (Matraki) dir. Kendisi, Kanuni Sultan Süleyman'ın yanında 1. İran seferine (1533-36) katılmış geçtiği yerleri not alarak ve resimleyerek (Çizim 2) padişaha kitap olarak sunmuştu⁴. 11 Haziran 1534 Perşembe günü ordu, İstanbul'dan yola çıkıp Akşehir, Sivas-Erzincan yolunu izler. Erzurum'u Erciş'e bağlayan Pasin Ovası, Çoban Köprüsü, Derbend-i Alagöz, Kızlar Kal'ası, Aydınbeyli, Abı-ı Gur, Hamid Kal'a, Çubuk, Çakırbeyli, Karye-i Ağı, Kal'a-ı Erciş'i geçerek 28 Eylül 1534'te savaşmadan Tebriz'e girer (107 gün). Böylece yolumuzun Erciş-Bendimahi (Fotoğraf 1) kesiminden yararlanır⁵.

Özergin'in de belirttiği gibi, Doğu Anadolu'yu İran'a bağlayan ve Selçuklu günlerinde de kullanılan üç anayol vardı⁶. Kuzeydeki Sürmeli-İğdır üstünden, bunun güneyindeki, Doğubeyazıt-Mako'dan ve en güneyindeki ise Bitlis-Bendimahi-Hoy (Fotoğraf 2) üstünden Tebriz'e varırdı. Kanuni'nin, kuzey yoldaki Erzurum'dan, güney yoldaki Erciş'e inmesinin nedeni vardı. Van Gölü çevresi, 1534 kışında Osmanlılara geçmişti. Bu yöre daha güvenceli görülüyor, hem de ordu diğer yerler için bir gövde gösterisi yapmış oluyordu⁷.

1. İran seferinden dönüşte, Erciş'e kadar, aynı yol kullanılır. Bundan Bitlis-Diyarbakır yoluna sapılır. 23 Eylül 1535 Perşembe günü Ahlat'a, 25.9.1535'te Tatvan'a (Fotoğraf 3) ve burdan Güzelcedere, Bitlis (Fotoğraf 4) Karye-i Kozlu, Cısr-i Derbend, Cısr-i-

4 Beyan-ı Menazil-i Sefer-i İrakeyn-ı Sultan Süleyman Han. Nasuh's-Silahi (Matrakçı) T.T.K. Basımevi-Ankara 1976. Sayfa: 80.

5 Matrakçı. Aynı yayın Sayfa: 80-86.

İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi. İstanbul. Cilt 2. Sayfa: 165.

6 M. Kemal Özergin, Anadolu Selçukluları çağında Anadolu Yolları. İ.Ü. Ed. Fak. Doktora tezi.

7 Hızan (Bitlis'in güneyindedir), Adilcevaz, Vastan (Gevaş), Ahlat, Ah-tamar, Van, Erciş, Azerbaycan, Irak-ı Acem, Irak-ı Arap bölgelerinin Osmanlıların eline geçmesi konusunda geniş bilgi için bakınız; Dipnot 4 ve 5'teki yayınlar. Ayrıca; Osmanlı Tarihi. 2. Cilt İ.H. Uzunçarşılı. T.T.K. Basımevi, Ankara 1964. Sayfa: 350.

Mezre'a, Cısr-ı Duhan, Veys-el Karanî (Fotoğraf 5), Ab-ı Erzin, Ab-ı Beşiri (Fotoğraf 6), Şalane Çayırı der mukabele-i Çöltepe ve 16.10.1535'te Kara Amid'e varılır (Fotoğraf 7). Görüldüğü gibi dönüştü Bitlis-Bendimahi arasında sadece Tatvan'da konaklanıldığına ait bilgi vardır⁸. Ordunun bütün ağırlığı ile ve hele bir sefer dönüşü bu yolda birkaç kez konaklaması gerekir. Bitlis-Tatvan arasının bugün 25 Km. olduğu düşünülürse, geriye kalan 178 Km. lik Van Gölü kuzey yolunun bir yürüyüşte alınması olanak dışıdır. Matrakçı, herhalde konaklanan bazı yerleri yazmaya gerek görmemiş olmalıdır. Nitekim 2. İran seferi dönüşünde, arada, Erciş, Suphan, Adilcevaz'da konaklanır ve Muş üstünden Bitlis'e varılır.

Matrakçı'nın Kanunî'nin (1548-49) 2. İran seferine de katıldığını eserinde görüyoruz (Çizim 3). Gelişte aynı yol izlenir. 8.7.1548'de Erciş Kalesi önündeki çayırdaki konaklanıp, Karadere Köprüsü aşılıarak Bendimehi'ye varılır. 1. İran seferindeki gibi Seğmen Ovası üstünden Hoy'a geçilecektir. Tebriz dönüşü bu yol izlenmez, Savran-kulu, Kasaba-ı Şeburter, Elmalu, Şehrivân, Topçu, Bahr-ı Uşnu mukabelesinde Kasaba-i Tisu, saz kenarı, Kasaba-i Selmas (Şahpur), Hanesur, Elbağ, Kotur, Kal'a-ı Mahmudiye (bugünkü Hoşab Kalesi. Yeni adı Güzelsu), Kırkpınar Ovası (bugünkü Gürpınar olmalıdır), Kal'a-i Amik, Kal'a-i Van, Maldud Çayı (Marmit—Karasu), Guşa Derbendi ve 30.8.1548'de Bendimahi'ye varılır. Guşa Derbendi olarak geçen yer, herhalde Güveçli, Şadgeldi, Gedikbudak, Ermuslu yöresinde veya bunlardan biri olmalıdır. Bendimahi'den sonra Karadere Köprüsü, Erciş, Tekke-i Sapan (Suphan dağı eteklerinde yol üstünde bir yer olmalıdır) ve Adilcevaz (2.9.1548), Derbend içinde Karye-i Kırık'a (17.11.1548) uğranır. Ancak Ahlat ve Tatvan üstünden değil de, kuzeye yönelerek Malazgirt'e ve Murat kolu izlenerek Muş üstünden Bitlis'e varılır⁹. Bu değişikliğin nedenini bilmiyoruz. Bitlis-Diyarbakır dönüşü, 1. İran seferindeki gibidir¹⁰.

Ünlü gezginimiz Evliya Çelebi, 17. yy. ortalarında, bu bölgeden

8 İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi. Cilt 2. Sayfa: 180'de Ahlat'a da uğranıldığı anlaşılıyor.

9 Matrakçı. Aynı yayını. Sayfa: 105.

10 «... Duhan Köprüsünün geçüp su kenarı (19.11.1548), Tekke-i Veys el-Karanî, Kale-i Erzin tahtında Ayazma, Ab-ı Beşiri, Şalane Çayırı geçüp karye-i Baba Haki kurbunda Çöltepe'yi geçüp Pamukça Çayı üzre değirmen (26.11.1548) Abbar Hanı ve Maksure-i Kara Amid.

geçişini (Çizim 4) Seyahatnamesinde şöyle anlatır¹¹. «... 1065 senesi Şaban-ül muazzam ayının başında (6 Haziran 1654. Pazar) Bitlis'ten adamlarımızla çıkıp, doğuya giderek, Bitlis deresinden çıkıp, Rahva sahası içinde yürüyerek dört saatte (Hüsrev Paşa Hanı)nda konakladık.... Yine bu Rahova sahasından üç saat doğuya gidip, Tah-ı Van kalesine geldik.... Eskiden Süleyman Han zamanında Zal Paşa burada küçük bir kale yaptırıp, derbend olmuştur. Sonra Şah Tahmasp zamanında acemler, Adilcevaz, Ahlat kalelerini istilâ ettikleri vakit buradan gemilerle Van'a imdat gitmesin diye Tatvan kalesini harap edüp bırakmışlar. Hâlâ deniz kıyısında, liman ardında kale gibi kuvvetli bir handır. Bu Tatvan kalesinde yol ikiye ayrılır. Van Gölü'nün güneyindeki sağ tarafa giden sarp ve kayalık Güzeldere¹², Sultankalesi yoludur ki Hakkari vilâyeti içinde Van Gölü kenarıyla Van'a gider¹³. Amma bu Tatvan'dan yine deniz kıyısı ile kuzeye nice kaleleri geçüp on günde Van'a gider.... Yine kuzeye gidüp, Van Gölü sahiliyle dört saatte (Azgak) köyüne vardık. Burası Ahlat sancağı sınırında, göl kenarında mâmur köydür. Yine kuzeye üç saat göl kenarında mâmur köyler gördük. Nihayet eski Ahlat şehrine vardık.... Bu şehir hükümdardan hükümdara kalıp, öyle oldu ki, Van gölü kenarında bir ucu tâ Erciş kalesine varırdı. Bağ ve bahçe, kafesli bostanları, birbirine bitişik olup yaylaları da Suphan dağı idi.... 965 tarihinde (1557 ?) Ahlat kalesi bizzat Süleyman Han'ın tarif ettiği mimarî şekilde yapılmıştır. Zal Paşa eliyle.... Burayı ziyaretten sonra kale dizdarı ve diğerleriyle vedalaşıp, yine göl kıyısı ile doğuya giderek, Adilcevaz kalesine geldik.... Kalenin yapıcısı Azerbaycan şahlarından Taceddin Alişar İran şahıdır. Sonra nice hükümdarların eline geçip, sonunda 940 tarihinde (1533) kale içinde sığınmış olan Acemler, Osmanlıların sıkısına dayanamayıp, kalenin anahtarlarını bizzat Süleyman Han'a teslim etmiştir. İlk hakimi Zal Paşadır.... Ta-

11 Evliya Çelebi Seyahatnamesi. Çeviri Zuhuri Danişman. Kardeş Matbaası. İstanbul 1970. Cilt 6. Sayfa: 215-40.

12 Güzelsu (Hoşab)'ın doğusundaki Güzeldere'den söz edilmiş olunmamalıdır.

13 Van Gölü'nü güneyden dolanırken, Kuzgunkuran geçidinden (2220 m.) ve Gevaş üstünden Van'a varan yolun Osmanlı günlerinde kullanılır olduğunu öğrenmiş oluyoruz. Nitekim Evliya Çelebi Melek Ahmet Paşa ile Bitlis Hanının isyanını bastırdıktan sonra Van'a bu yolla dönecektir (Cilt 6. Sayfa: 317). Herhalde Selçuklu günlerinde de bu yol vardı. M. Kemal Özergin (dipnot 6) tezinin sonunda verdiği haritada yolu var göstermektedir.

mamı sekiz mahalle, yedi mihrapdır. Zal Paşa Camii mamur ve meşhurdur. Kale dışındaki Zal Paşa Hamamı o kadar ferahlık verici değildir.... Kalede bir han var, ama bedesteni yoktur.... Şehrin doğu tarafı ab-ı hayatlı, havuz ve şadırvanlı bahçelerle süslü mesirelerdir. Bilhassa (Zal Paşa bahçesi mesiresi) meşhurdur.... Adilcevaz'ı böyle seyrettikten sonra deniz kıyısı ile dokuz saat gidip (Deliklitaş) köyüne geldik. Deniz kıyısına yakın ikiyüz evli köydür. Oradan (Demirci) köyüne geldik. Van denizinden uzak, Erciş kalesi toprağında, üçyüz evli mâmur Yakubi köyüdür ki ahalisi hep demircidir. Oradan giderek Kenzik köyüne geldik. Bu da kıydan uzak Erciş toprağında ikiyüz evli köydür.... Oradan yine doğuya giderek (Erciş Kalesi) ne geldik.... Sonra 955 tarihinde (1548) Süleyman Han, acem diyarından gelip, bu Erciş kalesini Acemlerin elinden aman ile zaptederek tanzim etti.... İnci gibi beyaz ve nurluk bir kaledir. Dört köşesinde olan kuleler gayet sağlamdır.... Kale içerisinde bir de (Süleyman Han Camii) vardır ki eski Yusuf Şah Camii'nin tamirinden meydana gelmiştir.... Bir de minaresi var.... Buradan yine paşa ile kalkup, deniz kenarında giderken (Kara Köprü) denilen yerde konakladık.... Bu köprüye yakın (Pazar Köyü) vardır.... Buradan yine doğuya sazlık ve bataklık, korkunç yerlerden gidip döndürme suyu, yani (Bendimahî) nehrine geldik. Bu sırada geriden Bargiri Kalesi (şimdiki Muradiye) göründü.... 955 (1548) senesinde, Sultan Süleyman'a kale içine sığınmış olan Kürtler itaat edip, kavgasız kaleyi teslim etmişlerdir.... Bu kale altından kalkup, kibleye doğru giderek sol tarafımızda (Hasan Taptı) yaylasını bıraktık.... Bunun doğusundan geçerken yol iki çatal olur. Sol taraftaki umumi yol Van Kalesi'ne gider. Sağ taraftaki cadde ise Amik Kalesi'ne gider. Buradan Çomaklı dağı eteğinde (Pas) köyünde misafir olduk.... Burada paşadan (Melek Ahmet Paşa) izin alıp Amik kalesine gittim. Kible tarafında mamur köyleri geçerek kâh kayalık, kâh göl kenarından Van yolu ile dört saatte vardım.... Kalesi, Van deryası kenarından göğe baş uzatmış,.... bir sivri kaya üzerinde bina edilmiş küçük bir kaledir.... Bu derya içinde bir burun gibi çıkmış yüksek bir kayadır.... Kalenin içinde bir cami.... Kale, Süleyman Han devrinde 940 (1533) tarihinde Rüstem

14 Yazar burada, Ahlat, Adilcevaz ve Erciş'i atlayarak Bendimahî'ye geldiğini yazıyor. Tatvan-Ahlat arası 40 Km. kadar olup arada Azgak Köyüne uğradığına göre doğrudan Ahlat'a yetmiş olmalıdır.

Paşa eliyle zaptedilmiştir.... Bu kaleyi seyrettikten sonra doğuya giderek (Canıklar) köyünün yanında Canık suyunu geçip sonra da Surağlı suyunu geçerek (Ablan) köyüne geldik.... Buradan yine doğuya giderek (Karakasım köyü) ne geldik.... Buradan kibleye giderek, (Çaybaşı) denilen yerde konakladık.... Bu Çaybaşı yerinde sabahleyin alay ile Van'a girilmek ferman olundu. 1065 senesi Recep ayının sonları (1654 Haziran ayı ilk günleri)»¹⁵.

Evliya Çelebi Van'da iken, Bitlis hakimi Abdal Han baş kaldırır. Melek Ahmet Paşa ordusuyla isyanı bastırmak için geri döndüğünde, Evliya da yanındadır. Konakladıkları yerleri sırayla şöyle verir. Van'dan kuzeye doğru çıkış, 4 saatte Çayırbaşı, 4 saatte Kasımoğlu Çayırı, 3 saatte Karasıhlar, 3 saatte Karacanıklar, Bargiri Kalesi, batıya dönerek Erciş, 3 saatte Demirci, Adilcevaz ve 3 saatte Sarp Köyü, kibleye yönelerek 3 saatte Ahlat, 4 saatte Asgak Köyü, Çalış Çayırı, Tatvan ve Hüseyin Paşa Hanı. Bu yerler, gelişteki konaklama yerleridir. Sadece dönüşte Karasıhlar, Karacanıklar, Sarp Köyü ve Çalış Çayırı eklenmiştir.

Bitlis hakimi Abdal Hanın isyanı bastırıldıktan ve Zal Paşanın kızından doğan oğlu Ziyaeddin Bey, Bitlislilerin isteği üzere oraya han olarak atandıktan sonra Melek Ahmet Paşa Evliya Çelebi ile birlikte güney yoluyla Van'a döner. 3 Ağustos 1654 Pazartesi yola çıkar. Salı günü Tatvan'dan hareketle 4 saatte Güzeldere'ye varılır. Burası, Tatvan'dan 6 Km. ileride olan Küçüksu'dan herhalde daha ileride, belki Reşadiye'ye yakın bir yer olmalıdır. Bayramın 1. günü 6 saatte Sort köyüne gelinir. Kıydan içerlek olduğuna bakılırsa şimdiki Alaçabak veya Kuzgunkıran yöresinde olmalıdır. Sonra Ah-tamar adası güneyine gelinir. Ada gezilir ve Gevaş üstünden Van'a varılır¹⁶.

Evliya Çelebi, başka bir gezisinde Musul üstünden Van ve İstanbul'a dönüşünü Siirt yoluyla yapar. Kefre-i Şirvan'a (Siirt iline bağlı Şirvan), Maden'e, (Şirvan'ın doğusunda) ve Vestan'a (Gevaş) uğrayarak Van'a ulaşır¹⁷. Burdan kuzeye 12 saatte Amik Kalesine gelinir. Bargiri'den sonra herhalde Erciş'ten saparak Malazgirt üs-

15 Evliya, 6 Haziran 1654 Pazar günü Bitlis'ten çıkmıştı. 1654 Haziranının ilk günlerinde Van'a varışında bir yanlışlık vardır. Yerleri değişmiş olmalıdır.

16 Seyahatname. Aynı yayın. Cilt 6. Sayfa: 315-18.

17 Seyahatname. Aynı yayın. Cilt 7. Sayfa: 182.

tünden Hasankale'de konaklanır. Bu kaynaklardan da anlaşılıyor ki Bitlis-Van yolunun en önemli durağı Erciş sapağıdır.

B — YOL ÜSTÜNDEKİ HANLAR

Karayolu üstündeki hanları incelemekte olduğumuzdan, Bitlis içindeki yapılar üstünde durmayacağız (Zaten bunların bir bölümü yayınlanmış bulunmaktadır)¹⁸. Ancak her iki yayında da gözden kaçan ve ilgililerin bize han olarak tanıttıkları bir yapı daha olup Bitlis'in, Tatvan çıkışında yol üstünde ve solda Gökmeysan mahallesinden biraz ilerdedir. İçine giremediğimizden plânını veremiyor ve fotoğrafıyla yetiniyoruz. (Fotoğraf 8) Yapı ön yüzden iki katlı gibi görünüyorsa da tek katlı olduğu söylendi. Sivri kemerli bir girinti içine alınan kapının üstünde kare ölçülü bir kitâbe yuvası vardır. (Fotoğraf 9) Tatvan çıkışındaki bu hanın karşılığını, Diyarbakır yoluna çıkışta Alemdar Hanı olarak görüyoruz. Böylece, dere boyu uzanan Bitlis'in iki ucu sınırlanmış ve öbür hanlar diğer yapılar gibi oraya dizilmişlerdir.

1 — HÜSREV PAŞA HANI : Bitlis'ten Tatvan'a ilerlerken yol üstünde 4. Km. de görülen ilk konaklama yapısı Hüsrev Paşa Hanı'dır. (Çizim. 5). Bapşin Hanı olarak ta anılmasının nedenini bilmiyoruz. Sayın Oluş Arık'ın, ayrıntılı plânını verdiği yapı 3 sahınlı ve giriş bölümlüdür¹⁹. Bu plânda veya anlayışta bir Selçuklu hanı bilmiyoruz. Avlulu türlerde, girişin sağ ve solunun odalardan oluşmasındaki düzenleme ile bunun arasında çok ayrıcalık vardır. Bu nedenle, karşılaştırmayı gereksiz görüyoruz. Hüsrev Paşa Hanı'na benzer bir örnek Iğdır Kervansarayı'dır²⁰. Ayak sayıları daha fazla olup giriş iç örtüsü daha özenlidir. Taş işçiliğinin özellikle yoğunluk ve özellik gösterdiği bu bölge için bunu doğal karşılamak gere-

18 Bitlis Yapılarında Selçuklu Rönesansı - M. Oluş Arık. Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü Yayını. Güven Matbaası. Ankara 1971; Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler II - Sabih Erken. Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları. Ankara 1972.

19 Hüsrev Paşa Hanı'nın plânı, çizildiği gibi tam dikdörtgen değildir. Girişe göre sağ yan yüz 35.22 sol ise 34.63 m. gelir. Boyları 0.59 m. oynar. Nitekim damdan aldığımız köşegen ölçüleri de 0.95 m. oynamaktadır.

20 Iğdır Yakınlarında Bir Selçuklu Kervansarayı ve Doğubeyazıt-Batum Kervan-Yolu Hakkında Notlar - Rahmi Hüseyin Ünal. Sanat Tarihi Yıllığı III. İ.Ü. Ed. Fak. İstanbul 1970, Sayfa: 7.

kir. Yapının yazıtı yoktur. Genellikle bunları tarihlendirmede iki görüşe yer verilmektedir. Bunların ilki, «Selçukluların siyasal ve parasal yönden zayıfladıkları dönemde (13. yy. sonları - 14. yy. başları) yapıları ufalmakta, sadeleşmekte ve taçkapıları yüzeyselleşmektedir», şeklindeki görüştür. Kuşkusuz böyle bir gerçek vardır ve belli ölçüde geçerlidir. Selçukluların, Anadolu birliğinin sağlandığı ve sayısız yapılarının yapıldığı günleri (Alaeddin Keykubat ve sonrası. 13. yy. ilk yarısı) çöküntü yılları izler. Bunun başlangıcı 1245'teki Köseadağ savaşıdır. 13. yy. 2. yarısının kahramanları ancak sayılı birkaç vezirdir. (Sahib Ata Fahrettin Ali, Celâleddin Karatay v.b). Moğol etkisi belirgin de olsa bu dönemin mimarisi, büyük ve kıymetli yapılarıyla bu vezirlere borçludur. Dikkat edilirse bunların çoğunda kapıya büyük özen gösterilir. (Sivas Gök, Buruciye, Çifte Minareli Medreseler, Konya Sahib Ata ve İnce Minareli v.b). Görülüyorki görüş bütün yapılar için geçerli değildir. Ancak, özellikle Anadolu yapıları oldukça ufaldır.

Tarihlendirmede kullanılan 2. görüş genellikle Hüsrev Paşa Hanından kaynaklanır. Hattâ Iğdır Kervansarayı bunâ benzetilerek 13. yy. sonları, 14. yy. başlarına yerleştirilmeye çalışılır. Nedeni, bu dönem yapılarının genellikle avlusuz ve 3 sahınlı olduğu kimsidir. Sayın Rahmi Hüseyin Ünal konuya bu açıdan bakınca Duhan ve Diyarbakır yöresindeki birkaç yapıyı da bu tarih dilimine yerleştirir²¹. Bunların dışında, giriş bölümü olmayan ve doğrudan 3 sahından oluşan daha sade plânlı hanlar da vardır. Karakaya Hanı, Kepo Hanı (v.b) buna örnektir. Eş plânlı Duhan'ın Hüsrev Paşa'ya ait olduğunu belgeledikten sonra²² artık bu görüşün plân benzerliği gösteren yapılara daha dikkatli uygulanması gerekmektedir.

Hüsrev Paşa Hanı için genellikle 2 tarihlendirme vardır. Kurd Erdmann²³, «ihmal edilmiş Osmanlı yapısıdır» derken, Albert Gabriel,

21 Diyarbakır İli'ndeki Bazı Türk-İslâm Anıtları Üzerine Bir İnceleme, Rahmi Hüseyin Ünal. Atatürk Üniversitesi Basımevi. Erzurum 1975. Sayfa: 124 (Aynı yayın sayfa 110. Şekil 24) ve Osmanlı Öncesi Devrinden Yayınlanmış Birkaç Han Üzerine Bir İnceleme, Rahmi Hüseyin Ünal. A.Ü. Ed. Fak. Araştırma Dergisi. Sevinç Matbaası. Ankara 1978. Sayfa: 459.

22 Dipnot 1' deki bildiri.

23 Das Anatolische Karavansaray Des 13. Jahrhunderts - Kurt Erdmann. I-II, Verlag Gebr. Mann. Berlin 1961.

yapıyı 13. veya 14. yy.'a yerleştirir²⁴. O günden bu yana kesin bir görüş getiremeden bu varsayımları birbirimize aktarmaktayız. Ancak Bitlis Vakıflar Bölge Müdürlüğü kayıtlarında bu hanın, Van Beylerbeyi Hüsrev Paşa'ya ait olduğu yazılıdır. Bulduğumuz bu belgeyle yapıyı bundan böyle kesin olarak 16. yy. 4. çeyreğine yerleştirmiş olmaktadır.

2 — BAŞ HAN : Plânını ilk kez verdiğimiz 10. Km. deki yapı kareye yakın dikdörtgendir (25.38 x 22.56 m.). Dört kemerli ve üç ayaklı dizi, 3 kez yinelenerek 4 sahnı oluşturur (Çizim 6, Fotoğraf 10, 11, 12). Kemerler inceyonlu ve dişlidir. Hana sol yanda 7.33 x 8.32 m. ölçülü ve fırın görevi yapan bir bölümden girilir. Bu ufak bölümün yola bakan yüzünde 2.10 m. eninde ve basık kemerle örtülen girişi üstündeki okunamayan kitâbesine bakılırsa (Fotoğraf 13) burası orijinaldir. Ancak fırın gibi temiz tutulması gerekli bir yerden, yolcu ve hayvanların giriş çıkışı sakıncalıdır. Sanırız hanın sol yüzünde asıl kapısı vardı, yıkıldı veya soğuktan ötürü kitâbesiyle birlikte buraya alındı ve yeri dolu duvar olarak örüldü. Kaldı ki ufak bölümün örgü sıraları, beden duvarındakileri izlemez (Fotoğraf 13). Bu nedenle sonradan eklenmiş olabilir. Diğer yandan, fırın önünden hana giriş kapısının güneye baktığı, 3.07 m. eninde özenli bir kemer içine alındığı ve 2.09 m. eniyle kapının yeterli ölçüde olduğuna bakılırsa asıl giriş burası olabilir. Böylece yine ufak bölümün sonradan eklendiği düşünülebilir. Ancak bugünkü dama çıkış yolu da bu kemerin üstünden başlamaktadır. Bu nedenle de ahşap bir taşınabilir merdivene gerek vardır. Bu da ilk kez gördüğümüz bir gariptir. Fırının havalanması ve dama çıkışın iç hacme alınması bir bakıma akla uygundur. Ancak girişle bağdaşmamaktadır. Diğer bir varsayım olarak yazıtın yerini, her iki kapıyı ilk düzenleme olarak düşünüp, giriş bölümü görevi yapan ve iklim açısından çok yararlı olan bu hana da fırının sonradan eklendiğini düşünebiliriz. Böylece 2. kapının üstünde olmasına karşın, iç alana açıldığından ötürü, dama çıkış yolunu bir bakıma hoş görmek olanağı da sağlanmış olur. Üst örtü akıntısının doğu ve batı yönlerine bakması da gariptir. Böylece mahya dar kenara alınırken solda silmeleri yatay olan ufak bölüme doğru gereksiz bir akıntı verilmektedir. Oysa uzun kenara, yani güney-

kuzey doğrultusuna alınan mahya hem ufak bölümü ve dama çıkış merdivenini kolayca çözümler, hem de üçgen alınlığı görünen (yol) yüzünden kurtarmış olurdu. Bütün bu varsayımlar ışığında biz ufak bölümün sonradan eklendiğini ve dama çıkış merdivenin alt kesiminin değişikliğe uğradığı kanısındayız. Uzun süre yapıyı, Karayolları işçi ve makinaları için kullanırken bazı değişiklikler yaptı. Ön yüzde görülen ve boşalttığı zaman eski şekline getirmek gereğinden kaçınan bu resmî kuruluşun tutumu kınanacak boyutlardadır. Bundan ders alan Vakıflar Genel Müdürlüğü Rahva Ovasındaki El'aman Hanının aynı kuruluşa kiralanmasına izin vermemiştir. Oysa devlet kesiminin tarihsel mirasa saygılı olması koşulların başında gelmelidir. Bitlis Vakıflar Bölge Müdürlüğündeki defterlere göre bu da Hüsrev Paşa'nın yapısıdır.

3 — RAHVA HANI : 14. Km. de Rahva düzlüğünde olduğundan bu adı alır. Kışın en çetini burada görüldüğünden El'aman Hanı da denir. Değişik bölümleriyle yalnız kapalı kesimi 3000 m². yi bulan yapı kuşkusuz ancak Osmanlı dönemi zenginliğindedir. Girişi izliyen avlunun karşısındaki hamamın üst örtüsü daha çok yıkılmıştır. Evliya Çelebi'nin, adını vermese bile, Rahva düzlüğünde sözünü ettiği han bu olmalıdır. Yazıtı olmamasına karşın, yazarlar 16. yy. yapısı olduğunda birleşiyorlar (Fotoğraf 14). Bulduğumuz kayıtlara göre bu hanı da Hüsrev Paşa yaptırmıştır. Böylece Bitlis'ten Tatvan'a kadar uzanan 26 Km. lik yolda günümüze erişebilen bu üç hanın tarihi ve yaptırımı kesinlik kazanmış oluyor. Ancak, yapıların bu kadar olmadığını da aynı defterlerden öğreniyoruz. Sözgelimi 14. Km. deki Rahva Hanından sonra geriye kalan 12 Km. lik bölümde Hüsrev Paşa'nın yaptırdığı Dereler Suyu Hanı sadece isim olarak sayfalarda kalmıştır. Erciş'te de kendi adıyla anılan bir hanı olduğunu kayıtlardan öğreniyoruz. Ayrıca 4. Km' deki Bapşın Hanından sonra bir Harabe Hanı vardı ve Karayollarının çalışmaları süresinde yıkılarak yola katılmıştı. Böylece şimdilik 5 hanı adı saptanmış ve yol altıya bölünmüş oluyor. 26 Km. lik yolda bu kadar hanın bulunması, kış koşullarının ne denli güç olduğunu en iyi biçimde belgeler ve kuşkusuz ilk 14 Km. lik kesimde 4 tanesi yer alarak bunu vurgular. Gerçekte de Muş kavşağının esintisi, Rahva Hanından sonra oldukça azalır ve Van Gölü görülmeye başlayınca iklim biraz yumuşar. Böylece 12 Km. lik son kesimde bir ara hanla yetinilmiş oluna-

²⁴ Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale, Albert Gabriel I. Text. Paris E. De Boccard 1940.

bilir. Ancak yine de burada ufacak çankurtaranların günümüze eriştiğini görüyoruz. Geç dönemde yapılsalar bile Cevizler Suyu, Divrice Suyu ve Dereler sığınma evlerinin varlığını yerlilerden öğrenmekteyiz. Bunlardan biri bugünkü karayolu ile demiryolu arasında hâlâ ayaktadır (Fotoğraf 15). Hayır sever Hüsrev Paşa'nın bu bölgenin gereksinmelerini iyi kestirip bayındırlık çabalarına önem verdiğini Bitlis-Veyssel Karani arasındaki Karahan, Duhan ve bugün yok olan Çilifte Köprüsü ağzındaki hanları da yaptırmasından anlıyoruz. Vereceğimiz kayıttan da anlaşıldığı gibi ünlü beylerbeyinin Van'da da yapıları, hayrat ve akarları çoktu.

Sayın Metin Sözen «Bitlis» başlığındaki bir yazısında (Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu. 29/308. Sayfa: 6) Bapşin Han'na varmadan bir Kara Han'dan söz eder. Bizim sözünü ettiğimiz, ancak Bapşin Han'dan sonra olduğunu belirttiğimiz hanın diğer bir adı olabilir. Bakımsızlıktan yıpranıp, kullanılmayınca harabe haline geldiği için gerçek adı unutulmuş olmalıdır. Gerçekte Kara sözcüğü de bir sıfat olmalı ve genellikle siyah bazalt taşından yapıldığı için böyle denmiş olmalıdır. Hatırlanacağı gibi, Bitlis-Veyssel Karani arasında da bir Kara Han var idi.

İSKENDER PAŞA : Kanuni günlerinde ele geçirilen bu yörenin bayındırlık çabalarına hız verilmesi oldukça doğaldır. Bu arada İskender Paşa'nın da payı unutulmamalıdır. Sözgelimi Ahlat Kalesi içindeki Cami (1584) ona aittir. Ancak adına bir han yaptırdığını bilmiyoruz. Belki de yıkıldığı için dikkatten kaçmaktadır. 1551 yılında Diyarbakır İskender Paşa Cami'ini yaptırap 14 sene sonra 1565'te vakfiyesini düzenleyen ve 1561-75 yılları arasında bu kentte valilik yapan²⁵ İskender Paşa ile Ahlat'taki yapının ilişkisi incelenmelidir. Diyarbakır'dan sonra Bitlis veya Van'a atanmış olabilir. Sözgelimi Van Beylerbeyi Hüsrev Paşa, burdan (1587) Diyarbakır Beylerbeyliğine gelmiştir²⁶.

Diyarbakır esrafından ve İskender Paşa soyundan gelen Sayın Avukat Reşit İskenderoğlu bir süreden beri, İskender Paşa'nın bi-

²⁵ Diyarbakır Yılığ - Basri Konyar Cilt 3. Ulus Basımevi 1936. Sayfa: 255 Satır 18; Türkiye Tarihi - Yılmaz Öztuna Cilt 7. Sayfa: 279.

²⁶ Türkiye Tarihi - Yılmaz Öztuna. Cilt 7. Sayfa: 279; Sayın Reşit İskenderoğlu'nun verdiği bilgiye göre Ahlat İskender Paşa camii ve Diyarbakır İskender Paşa camii aynı kişiye aittir.

yografisi üstünde çalışmakta olduğundan, kendilerinden bilgi rica ettik. Lütfedip sunduklarını özetliyerek verirken şükranlarımızı sunarız.

«İskender Paşa Van kenti, Osmanlıların eline geçtikten sonra 1548'de (h: 955) atanan ilk validir. Kanuni'nin emriyle kaleyi onarıp kendi adıyla anılan cami'ini yaptırdı. 1549'da Erzurum Beylerbeyliğine atandı. Buradaki görevi sırasında Şah Tahmasp'ın ordusunu püskürtmede gösterdiği başarıdan ötürü, Kanuni'den Hil'at aldı. Gürcülerle yaptığı savaşta ise Ardanuç'u ele geçirdi ve adına cami yaptırdı. 1550'de Diyarbakır'a vali oldu ve 16 sene kaldı. Bitlis-Ahlat ve Diyarbakır'da adıyla anılan camilerini bu dönemde yaptırdı. 1566'da (h: 975) Bağdat'a gönderildi. Üyanoğlu isyanını bastırdıktan sonra Mısır'a gitti. 1571'de (h: 979) burdan ayrılarak İstanbul'a döndü ve o sene içinde Kanlıca'da yaptırdığı ve kendi adıyla anılan caminin türbesine gömüldü. Oğlu Ahmet Paşa da orada yatmaktadır.»

Sayın Reşit İskenderoğlu'nun dikkatimizi çektiği, Vakıflar Genel Müdürlüğü Mülhak Vakıflar Dairesi Başkanlığında bulunan 1565 (h: 973) sayılı Vakfiyesinde, Erzurum'da vali iken Ardanuç'taki cami için «tecdid eylediği cami» deyimi geçtiğine bakılırsa, yapıyı yaptırmayıp onardığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Emir Süleyman adlı bir erkek kardeşi daha olduğunu ve Erzurum Kal'asında şehid olunca orada adına bir türbe yaptırılarak gömüldüğünü öğreniyoruz.

Vakfiyede İskender Paşa'nın Van, Bitlis-Ahlat, Diyarbakır, Urfa ve yöresinde bir çok yapılar yaptırdığını, bunlara gelir sağlamak için arsa, tarla, bostan, değirmen ve dükkân vakfettiğini, su yolları ve hamamlar yaptırdığını öğreniyoruz.

ZAL PAŞA : Kanuni Sultan Süleyman (1520-66) ve onu izleyen 2. Selim günlerinin (1566-1574) o bölgedeki ünlü kişilerinden biri de Zal Paşa'dır (1521-80). Kanuni'nin damadı olup²⁷ Zal Mahmud olarak tanınır. Kendi ve eşi Şahsultan adıyla anılan Eyüp'teki Cami, medrese ve türbeden oluşan toplu yapı (1551) Mimar Sinan'ın güzel bir yapıtıdır²⁸. Kanuni'nin Zigetvar seferinde Anadolu Beyler-

²⁷ İstanbul Camileri - Tahsin Öz. Turizm ve Tanıtma Bakanlığı 1964. Sayfa: 48.

²⁸ Mimar Sinan Hayatı, Eserleri - Rıfık M. Meriç T.T.K. Basımevi. Ankara 1965. Sayfa: 26 Satır 21.

beyi göreviyle bulunuyordu²⁹. Eşi Şahsultan ile evlilik yılları arasında, kaynaklar değişik tarihler vermektedirler³⁰. Ancak 1551 yılında biten yapılarının, ikisinin adıyla da tanınmasına bakılırsa evlilikleri daha gerilere inmekte ve uzun sürmektedir. İstanbul Şahsultan Camii (Zal Paşa Camii) Ocak 1569 tarihli vakfiyesine göre, Şahsultan'ın Ahlat'ta bir hayli vakfı vardır³¹. Bunlar kısa sürede vakfedilir gibi değildir. Evliya Çelebi'nin anlattıklarına da bakılırsa Kanuni'nin 1548-49'daki 2. İran seferinde Adilcevaz'ın ilk hakimi olarak tanımlanır. Tatvan'da kendi adıyla anılan kalesi, Adilcevaz'da cami³² (Fotoğraf 16, 17), hamam ve mesire yerleri vardır. Bu nedenle Şahsultan ile bu yörede birlikte yaşıyorlardı. Kanuni, sefer dönüşü Ahlat kalesinin yapımı için Zal Mahmut'u görevlendirmiş ve Mimar Sinan'ı orada bırakmıştı. Yapının 1568'de bitirildiğini görü-

29 Osmanlı Tarihi. - İ.H. Uzunçarşılı. T.T.K. Basımevi. Ankara 1964. Sayfa: 416 Yazarın verdiği bilgiye göre, Kanuni'nin bu seferde ölmesi nedeniyle 2. Selim'e haber ulaştırılıp tahta oturması sağlanıncaya kadar geçen sürede orduyu oyalamak için Zigetvar Kalesi onarılır. Bu arada Anadolu Beylerbeyi olarak bulunan Zal Mahmut Paşa'nın görevi, gerekli keresteyi sağlamaktır.

30 Osmanlı Devletinde Kim Kimdi - Gültekin Oransay. Kuş Yayını. 1969. Sayfa: 227'de verilen bilgilere göre, Şahsultan, 2. Selim'in kızıdır. Çakırcıbaşı Hasan Paşa ile 1572'de evlendi ve bir Eylül gecesi (1580'de) birlikte ölünce, Eyüp'teki türbelerine gömüldüler. Görüldüğü gibi 1574'te dul kalmadan iki sene önce 2. evliliğini yapmış gibi gösterilir. Tahsin Öz (dipnot 27'deki yayın), Şahsultan'ı Kanuni'nin kızı olarak verir ve 1562'de öldüklerinde yaptırdıkları 1551 tarihli yapı topluluğunun türbesine gömüldüler der. Diğer taraftan Camii'nin, caddeye açılan kapısı yanındaki Zal Mahmut Çeşmesi'ni 1589'a tarihler. İstanbul Vakıf kayıtlarına göre Şahsultan'ın ocak 1569 tarihli vakfiyesinde, Eyüp'teki camiden de söz edilir. Şahsultan Camii olarak anılmasının nedeni de budur. Demekki o tarihlerde Zal Mahmut Paşa ile evliydi. Böylece ilk kocasıyla ilgili bilgiler kuşkuyla karşılanmalıdır. Daha 1551 yıllarında yaptırılan yapıları ikisinin adıyla da söylendiğine göre evlilikleri bundan da gerilere inmektedir.

31 İstanbul Esas 7, Umumi 1121 defterindeki kayıtlarda, İstanbul ve yöresi vakıfları sıralandıktan sonra Ahlat'a geçilir. «... Ahlat'ta Dışbudak denen yerde, Budaklar ve Tabaklar Köyünde, Akçaviran'da (Sernazır), Azutlu Köyünde, Çukurlu Deresi Köyünde (Kâfir) ve cemaat Bağbasan Köyünde, Etelâki, Gölürani, Yürkan ve Kara Nasuh Köylerinde, Güreciler (Yunuslar ve Dışbudak sınıridadır) hudutlarının hepsinde taş, ağaç, nehirler, bahçeler bostanlar otlaklar, mezarlar v.b. yerler vakfedildi...»

32 Adilcevaz Paşa Camii - Orhan Cezmi Tunçer. Önasya Ayık Türkoloji Fikir ve Aktualite Mecmuası. Yıl 6, Cilt 6, Sayı 69.

yoruz³³. İşte burada bu vezirin yeni bir yapısını, Zal Paşa Hanı'nı tanıtacağız.

4 — ZAL PAŞA HANI (KOHUZ HANI) : Adilcevaz'dan Er-ciş'e doğru çıkışta, 7. Km. de, bugün Yolçatı olarak tanınan Kohuz Köyündedir. Köyden ötürü bu adla da tanınır. 1.10.1971'de görüp ölçülerini aldığımız yapının böylece «Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler II» adlı yayında yer almasını sağlamış, ancak kendimiz de ele alamamıştık (Fotoğraf 18). Hanın fiziksel tanımlaması daha sonraki çalışmalarda da ele alınmıştır³⁴. Köylülerin anlattıklarına göre revaklı bir avlusu bulunmaktaymış (Çizim 7). Plândan da anlaşıldığı gibi yapı 3 sahanlıdır (Fotoğraf 19, 20, 21, 22, 23, 24) ve tarihlendirmedeki (13. yy. sonu - 14. yy. başı) görüşünü bir kez daha çürütmektedir. Herhalde Zal Paşa tarafından 16. yy. 3. çeyreği içinde yaptırıldı. Kendisinin Ahlat-Adilcevaz bölgesinde görevini ne kadar sürdürdüğünü bilmiyoruz. 1580 yılında hanımıyla birlikte öldüğünü görmüştük. Oysa çeşmesinin tarihi 1589 idi. Herhalde bu tarihlerde artık İstanbul'a dönmüş sayabileceğiz. Bu nedenle hanın tarihi belki 1580'lere doğru kayabilir³⁵.

5 — ESKİ TATVAN HANI : Bitlis'in iskelesi durumunda olan Tatvan'da da bir hanın bulunuşu oldukça doğaldır. Yolun ikiye ayrıldığı düşünülürse buna daha da gerek görülür. Gezginlerin ve Kanuni'nin buraya uğradığını yukarıda görmüştük. Biz bu hanı görmedik. Haydar Aydemir'e göre³⁶, eski Tatvan'ın ortasında, evlerin arasında oldukça yıpranmış bulunmaktadır. Örtüsü tümüyle ve kaplamaları da sökülmüştür. 30 x 19 m. ölçüsündedir.

33 Anadolu Kaleleri - Nazmi Sevgen. Ankara 1959. Sayfa: 33.

34 Anadolu'da Osmanlı Devri Kervansaraylarının Gelişmesi - Gönül Gürreşsever (Canay), İ.Ü. Ed. Fak. Doktora Tezi Yazar bu han için «... 1534 yılından sonra inşa edilmiş ve 16. yy. menzil hanlarının bir tipini yaşatması bakımından önem taşımaktadır. Bu hanın en yakın örneği ise Gümüşhane'nin Toğrul İlçesine bağlı Zigana Köyünde vadi içindeki çok harap han kalıntısı olup, form, plân ve mimari elemanların kullanılışı bakımından yakın benzerlikler göstermektedir.» demektedir.

35 Evliya Çelebi, Adilcevaz'ın ziyaret yerlerini anlatırken (Cilt: 6 Sayfa: 321), Zal Paşaoğlu'nun burada hakim iken, bir gece Acemlerin baskınına uğradığını ve şehit edilerek, oradaki şehitliğe gömüldüğünü yazar. O bölgede çok sevilmiş ise, adına bir mezar daha yapılmış olabilir.

36 Silvan-Tatvan arasındaki Hanlar - Haydar Aydemir, İ.Ü. Ed. Fak. mezuniyet tezi.

C — OSMANLI ÖNCESİNDE BİTLİS-VAN YOLU VE YAPILARI ÜZERİNE YORUM

Nasır-ı Husrev'in, Tebriz'den Van yoluyla Diyarbakır'a gelişini iletirken, Ahlat'tan sonra 22 Aralık 1046 Pazartesi günü bir kervansarayaya geldiğini, kışın pek müthiş olmasından ötürü yolun belirlenmesi için kazıklar çakıldığını, yazdığını anımsıyalım. Demekki 11. yy. ortalarında, henüz Türkler Küçük Asya'yı Anadolu yapmamışken bu yolda hanlar vardı. Nitekim, Bitlis'i geçtikten sonra yazar Kifunzur'da da böyle bir yapıdan söz eder. Yolun tabiatı bunu gerektirmektedir. Bu yolu aşabilmek için doğa ancak konaklama yapılarıyla yenilebilecektir. Bu nedenle her dönemde burada bu tür yapılar kaçınılmaz bir gereksinimdir.

Sayın Osman Turan, özellikle Sökmenliler günlerinde Ahlat ve yöresinin geniş ölçüde onarıldığını belirtir³⁷. Sözelimi, 2. Sökmen'in eşi Şah Banu (2. İzzeddin Saltuk'un kızı veya kızkardeşidir), Silvan'dan döndüğünde, Bitlis Kapısında (derb Bitlis) bütün ahşap köprüleri büyük paralar harcayarak onarır. Taş ve kireçten 9 köprü ve yolu yeniden yaptırır. Bitlis kapısı altında eşi görülmemiş güzel hanlar oluşturur. Ahlat'ın «Kırk Burç» denilen sur ve burcunu Mühendis Karakuş'a kısa sürede onartır. Eyyübiler günlerinde son vali Hüsameddin Ali yolları ve üzerindeki kervansarayları, kentleri, camileri onarır. Bu bilgiler de gösteriyor ki Selçuklu günlerinde bu yolun üstünde özenle duruluyordu.

Sayın İbrahim Kafesoğlu da Sultan Melikşah günlerini anlatırken «... Sultan, imparatorlukta her tarafa köprüler yaptırmış, kanallar açtırmış, sular getirtmiş, uzun yollarda menziller, büyük merkezlerde yolcuların, ziyaretçilerin istirahatları için hanlar, mühim noktalarda, aynı zamanda birer küçük müstahkem mevki olan ribatlar inşa ettirmiştir. Nüzhet-ül-Kulûp yazarına göre bunlardan bazıları 14. yy. ortalarında ayaktaydı. Melikşah, bütün tesisat ve kuruluşların bakımı için daima kaynaklar ayırmış, vakıflar yaptırmıştı.» der ve aynı gerçeği pekiştirir.

Mervanoğulları günlerinde de eş bir tutum vardı. Sözelimi, Na-

37 Doğu Anadolu'da Türk Devletleri Tarihi - Prof. Dr. Osman Turan. Turan Neşriyat Yurdu. İstanbul 1923. Sayfa: 117-8.

sır-ı Husrev'in 20 Kasım 1046'da vardığını söylediği Ahlat'ın, yüz yaşını geçkin beyi Nasr-ud Devle, Nasriye'de yaptırdığı yazlık köşküne giderken uğradıkları Badudin'de Veziri Fahr-üddevele bin Ce-hir, cami, kervansaray ev ve hamam yaptırmıştı³⁹. Görüldüğü kadarıyla her dönemde önemini koruyan bu yolun bakımı ve üzerindeki konaklama yapılarına özen gösterilmiştir. Ancak buraların 16. yy. sonlarına kadar sürekli olarak el değiştirmesi, dönem dönem tampon bölge olması yapıların ömrünü kısaltmıştır. Yıkılan yapıların yerine yenileri yapıldığı gibi herhalde çoğunun temellerinden de yararlanılmıştır. Bizim bu nedenle, Bapşin Hanı (Hüsrev Paşa) için bazı kuşku ve sezgilerimiz vardır. Yeri gelmişken belirtmeyi yararlı görüyoruz.

Vakıf kayıt defterlerinde yukarıda incelediğimiz her üç han, Hüsrev Paşa'ya ait oldukları halde plân ve dış yüz (cephe) anlayışları birbirine benzemez. 10 Km. içine sığdırılmasına ve Hüsrev Paşa'nın beylerbeyliği dönemine denk gelmesine karşılık, mimari bütünlük göstermemesini, mimarlarının ayrı olduğuna bağlamamalıyız. Diyelim ki Rahva Hanı, bulunduğu yerin öneminden ötürü geniş kapsamlı tutuldu. Bu hem doğanın bir gereksinimesiydi, hem de o günlerde Rumeli'den göçmenler gönderilerek çevrelerine yerleştirilmişti⁴⁰. Yapı oluşturulmak istenen bir kentin boyutlarına denk düşürülüyor ve Osmanlı ölçeğini vurguluyordu. Baş Han, kendi boyutlarında, sade bir yapı idi. Duvarlarında herhangi bir desteğe bile gerek görülmemişti. Oysa, Bapşin Hanı plân olarak her ikisinden de ayrıydı. Giriş bölümünün sağ-sollu odalarıyla, destekleriyle, plân ve düşey eksenin çevresinde kesin bir simetriye sahipti. Bu eksen hemen hemen Selçuklu hanlarının çoğunda belirgindir.

Ön yüzde yanda yuvarlak ayaklar (Fotoğraf 25), üçgen girinti, girintisinin üstte tek yanda olsa bile mukarnasla bitmesi, mukarnas türü, Osmanlı öncesi günlerinin mimari birimleridir (Fotoğraf 26). Üçgen girinti (burada bir kenarı yay parçasıdır) doğu Anadolu'nun Ermeni mimarisi birimidir. Bu, bölgede yer-yer Selçuklu yapılarına

38 Sultan Melikşah - İbrahim Kafesoğlu. Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı. Kültür Yayınları. M.E.B. İstanbul 1973 Sayfa: 160-61.

39 Mervani Kürtleri Tarihi-İbnü'l-Ezrak. Çeviri Mehmet Emin Bozarlan. Koral Yayınları. İstanbul 1975. Sayfa: 141.

40 Kanuni döneminde Rahva gibi Erciş'e de Rumelinden Boşnak ve Arnavutlar getirilip yerleştirilir. (Türk Ansiklopedisi Cilt 15, Sayfa: 260).

da sıçramıştır. Oysa Osmanlı yapılarında hemen-hemen hiç görülmezler. Kars, Erzurum, Bitlis (v.b.) yapılarını anımsamalıyız.

Sütünceyi izliyen içbükey profilli başlık silme olarak Selçuklu günlerinde de görülür (Fotoğraf 27). Birçok hanın taçkapisında ve özellikle Divriği Sitte Melik Kümbetinde dikkati çeker (Fotoğraf 28). Ancak yer-yer Osmanlı döneminde de görülür. Bunun gibi girişi örten kemer de her iki dönemde de uygulanmıştır. Ancak, kemerin içinin bir fon duvarı gibi mukarnasla birleşmesi hiçbir yapıda ve dönemde görülmez. Kısacası, Kapı girintisi, ya kemerle (Kuruçeşme, Dokuzunderbent, Kadın, Zazadin, Kırkgöz, Mahperi Hatun, Eğret, Obruk, v.b. hanlarda) ya da mukarnasla (Evdır, Alay, Ağzıkara, Karatay, Susuz, Sarı ve Sultan Hanları v.b.) örtülür. Yelpazeli olanları ise çok azdır. Bazen yazlık bölümü (dış kapısı) mukarnaslıken, kapalı bölümde yalnız kemerle yetinilir veya tersi olabilir. Hüsrev Paşa Hanında mukarnas ile kemerin birleşimi de çözümlenmiş değildir. İçbükeyli silme ile, köşe bingileri arasındaki boşluğu almak için 2. bir çıkıntı yapılmıştır (Çizim 8). İç köşelere 1. sıra mukarnaslarının pahlı kesimi, yanına ayrı örgüden bir taşın yanaşacağını gösterir. 2. ve 3. sırada mukarnaslar ile kemer arasında düz sıralar anlamsızdır. Bütün bu fiziksel veriler gösteriyor ki, aslında mukarnaslı bir örtü varken, kemer buraya sonradan yanaştırıldı.

Kemere bağlı olarak dış yüzde de oynandığı ayrıntılardan anlaşılmaktadır. Sözelimi kapıyı ters (U) şeklinde çevirmesi gereken geometrik bezeli çerçeve, üstte kesilerek içbükey dış çerçeveye dönüştürülür (Fotoğraf 27). Oysa sağ üst köşede bu taşların örgüsünün sürdürüldüğü görülmektedir. Kaldı ki, geometrik bezeme de Selçuklu günlerinin yaygın türüdür. Bu durumda biz buranın eski kapısının, kökleri duran mukarnaslarla örtüldüğünü, sütünce ve içbükey pahlı başlıklarının ön yüzdeki geometrik bezemeyle bunu dıştan dolanan içbükey çerçevenin yapının ilk günlerinin parçaları olduğunu düşünebiliriz. Öyleyse, taçkapisının üst kesimi çökmüş ve bu yamalar —mukarnasa üşenilerek— yapılmıştır. Bu durumda yapının belki de tümü Osmanlı öncesi günlerinin ürünüdür, diye düşünebiliriz. Selçuklu siyasal bütünlüğü bozulduktan, Moğol akınları ve vergileri Anadolu'yu oldukça yıpratıktan sonra bu bölgelere hiç bakılamaz oldu. Kısa sürede hanlar yıprandı ve çoğu yıkıldı. Ancak Osmanlı günlerinin 16. yy. güçlü döneminde ele alınabildi. Yenileri yapılırken, ayakta kalanlar da onarılarak yaşamı sağlandı. Dikkat edi-

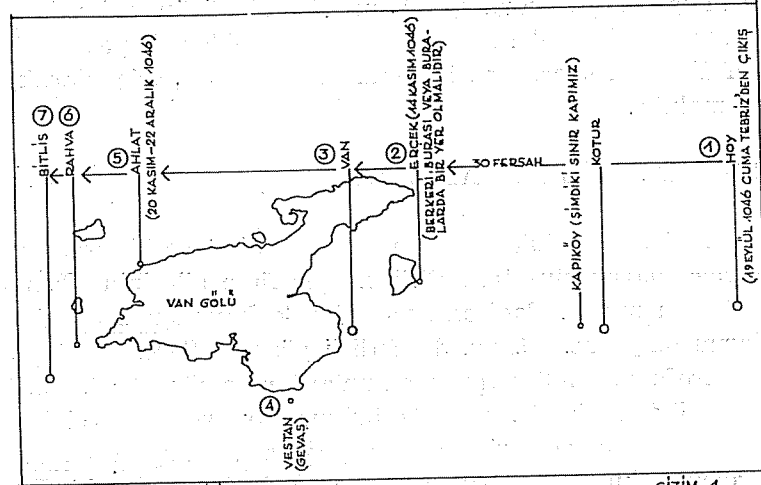
lirse, ele aldığımız yapıların tümü bu dönemin ürünleridir. Hüsrev Paşa, beylerbeyliği günlerinde, bu yapıya yeniden hayat veriyse adı, Vakıf Kayıt Defterlerine bu hanı yaptıran (bânisi) olarak geçirilmiş olmalıdır.

D — ŞEREFHAN AİLESİ YAPILARI

Tampon bölgede oldukları için hangi siyasal güç etkin ise, o yana kayarak yaşamlarını sürdüren Bitlis'in Şerefhan ailesinin, Osmanlıların güçlü döneminde, Padişaha yar olarak, bayındırlık çabalarına katıldıklarını biliyoruz. 16. yy. da Bitlis'i yöneten Şerefhan, 1597'de bitirdiği «Şerefname» adlı yapıtında bunlardan da söz eder⁴¹. «....Bedlis şehri ile Tatvan köyü arasında bulunan bu yerde gerçi birçok köy ve hanlar vardı ve karların fazla yağması, soğğun şiddeti sırasında yolcular buralarda barınırlar, kar o kadar yağar ki, Bedlis ileri gelenleri, karın çok yağdığı yılların birinde yağmış karı öğtüler. 60 zira olduğunu gördüler. Eskiden her kış, tüccarlardan ve öteki yolculardan birkaç kişi muhakkak helâke ve kaçınılmaz ölüme uğrardı. Geçmiş sultanları ve hükümarları, özellikle bey olan benim ulu babalarımı ve atalarımı, kışın halkın barınması için orada imaret ve hanlar yaptırmaya sevkeden de işte budur. O imaretlerin temelini atmışlar ve inşaata da başlamışlardı. Duvarları ve surlarının izleri hâlâ gözlerin önündedir. Birbirini izliyen değişiklikler ve karışıklıklar yüzünden yapılmaları tamamlanamamıştır. Fakat adı geçen paşanın nefeslerinin bereketleri ve iyi talihinden ötürü, Rahva'daki adı geçen imareti sayesinde, 20 yıldan beri kimse eskisi gibi ölüme uğramadı. Artık birçok hacı, seyyah, tüccar ve diğer yolcular büyük bir huzur ve iç rahatlığıyla ovanı geçmektedirler».

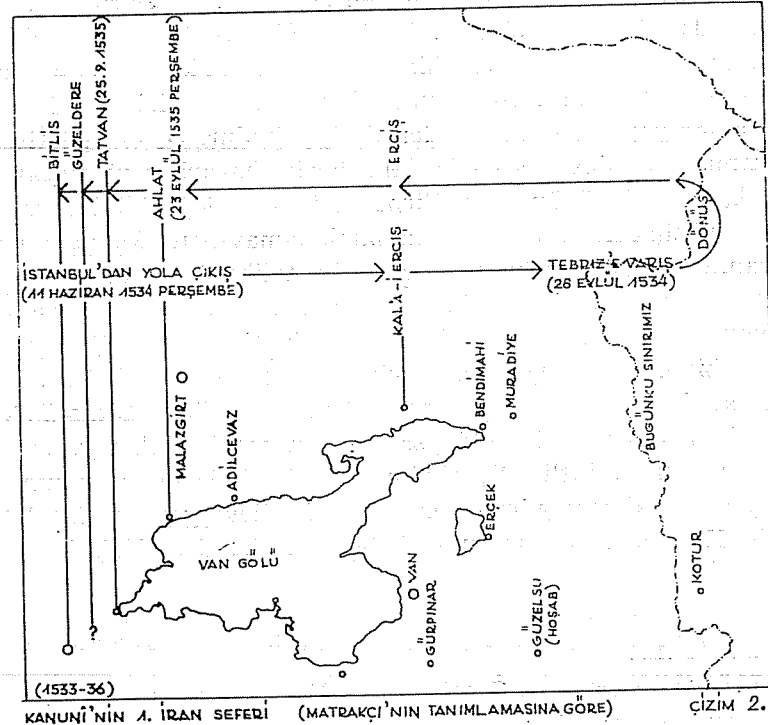
Bu satırlardan anlaşıldığı gibi, Şerefhan ailesi Bitlis-Tatvan arasında han yapımına koyulduysa da bitiremediler. Adı geçen yapıyı taradığımızda, Bitlis-Diyarbakır yolu üstünde de herhangi bir yapı yaptırmadıklarını görüyoruz. Bitlis içindeki yapıları ise bilmekteyiz. Konumuz dışında tutarak buraya almadık. 22.5.1979.

⁴¹ Şerefname - Şerefhan. Çeviri. Mehmet Emin Bozarlan. Ant Yayınları. İstanbul 1971. Sayfa 398, 402.

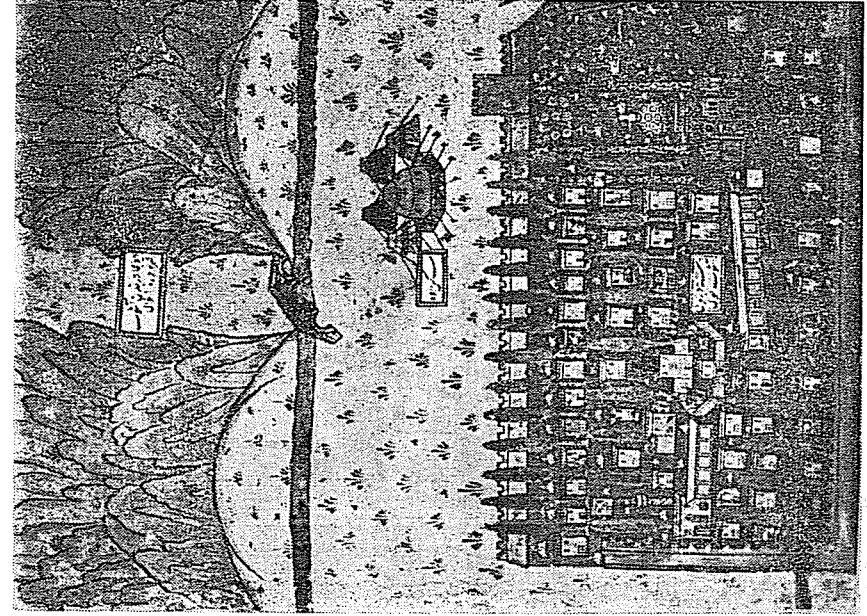
NASIR-I HUSREV'İN GEZİSİ

çizim 1.

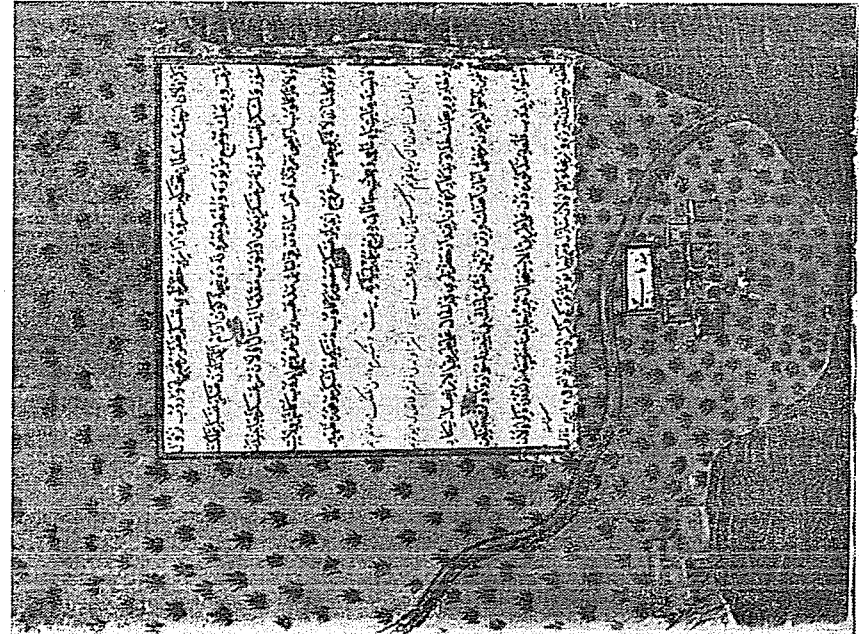

KANUNİ'NİN 1. İRAN SEFERİ (MATRAKÇI'NIN TANIMLAMASINA GÖRE)

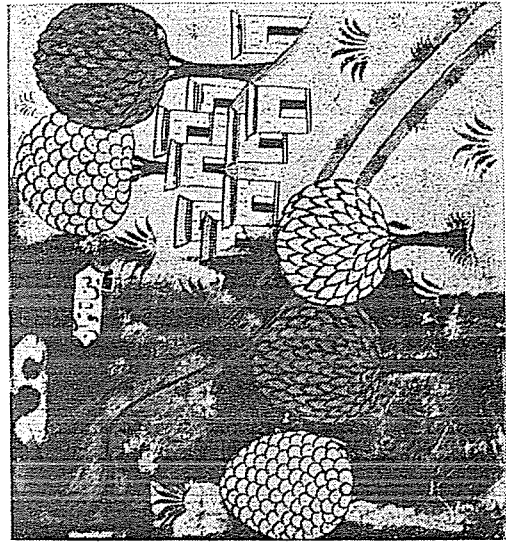
çizim 2.

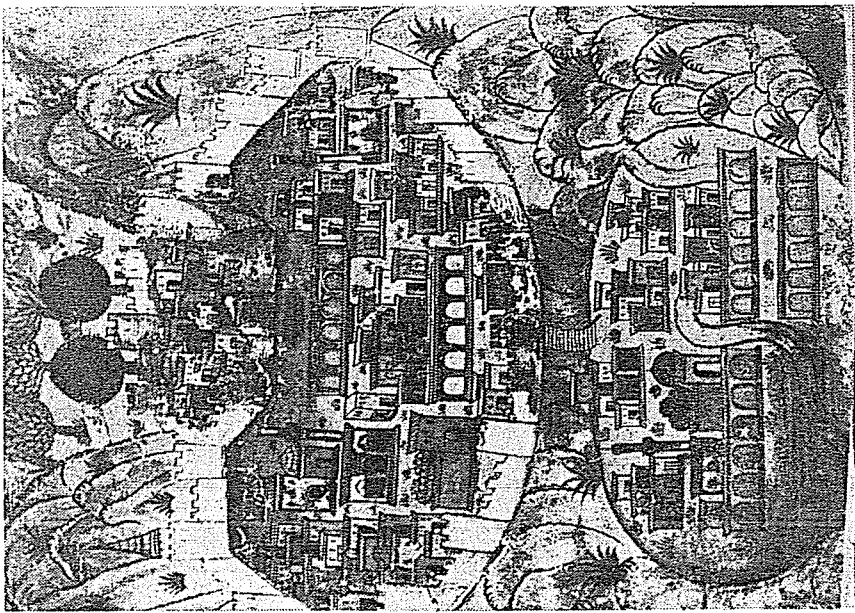
Resim 2. Ducuman Derbendi, Soğmen Ovası ve Hoy.

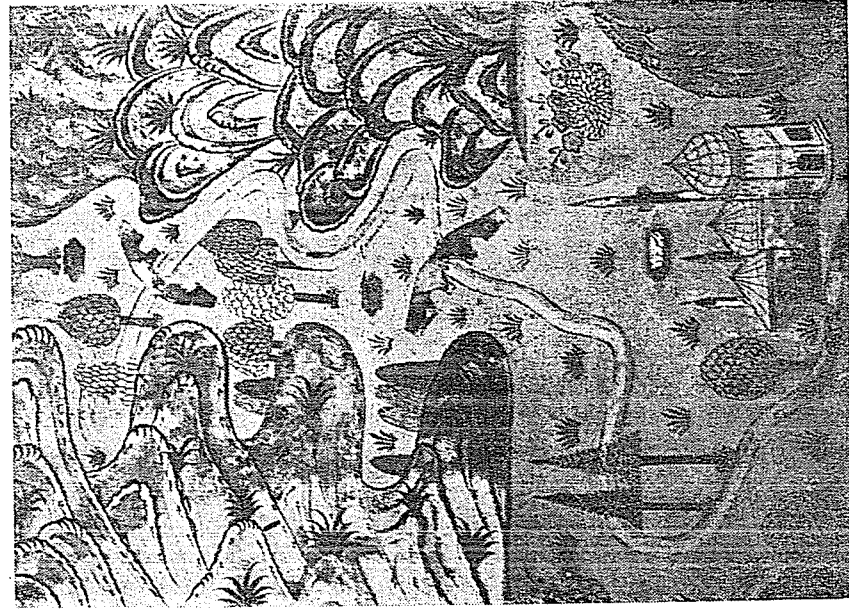
Resim 1. Bendimahî.

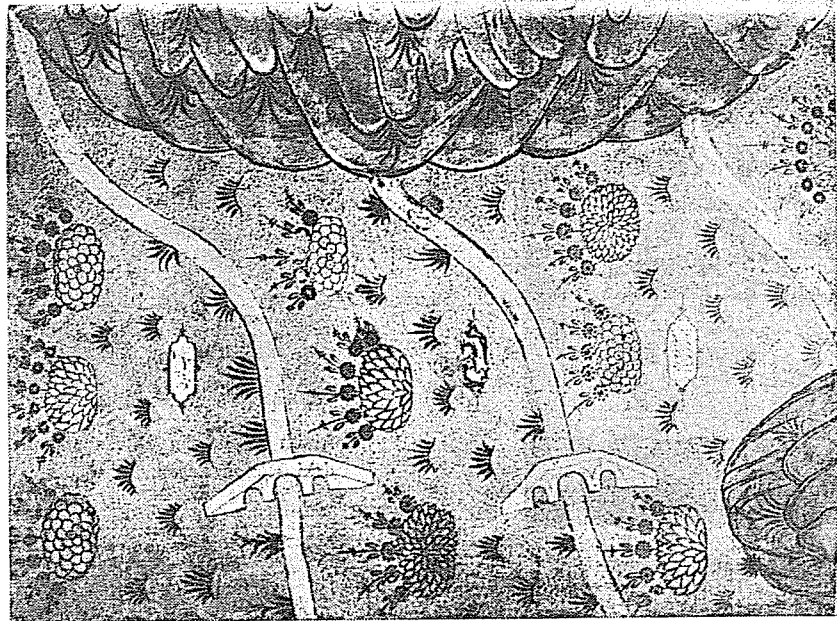
Resim 3. Tatvan suyu.

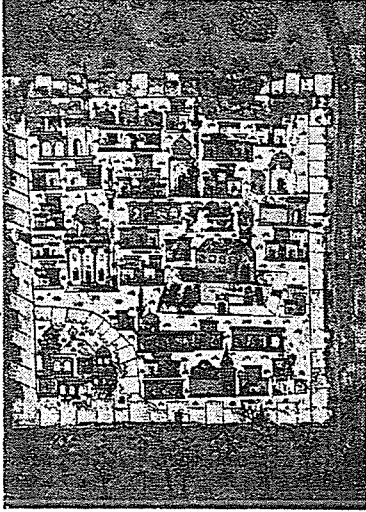
Resim 4. Bitlis.

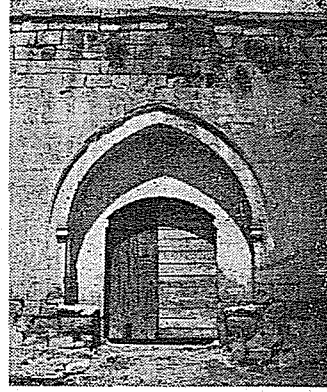
Resim 6. Erzen ve Besiri suları.

Resim 5. Duhan ve Veysel Karani.

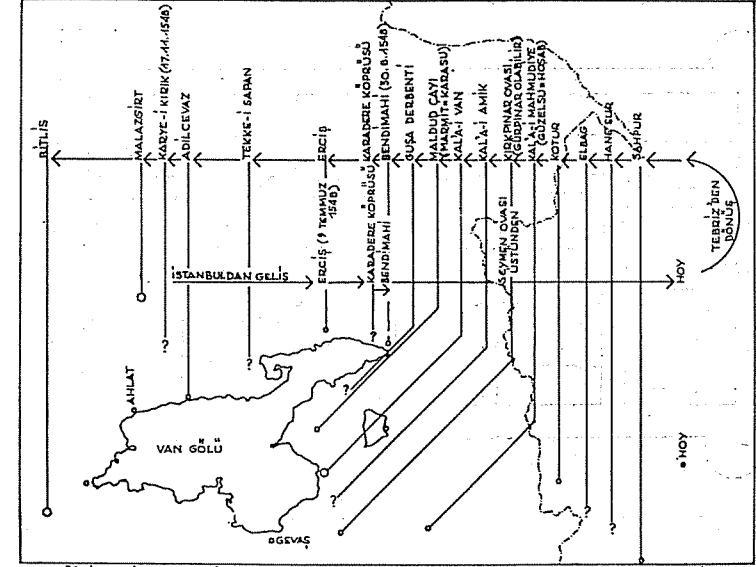
Resim 7. Diyarbakır.

Resim 9. Bitlis'in Tatvan çıkışındaki Han'ın kapısı.

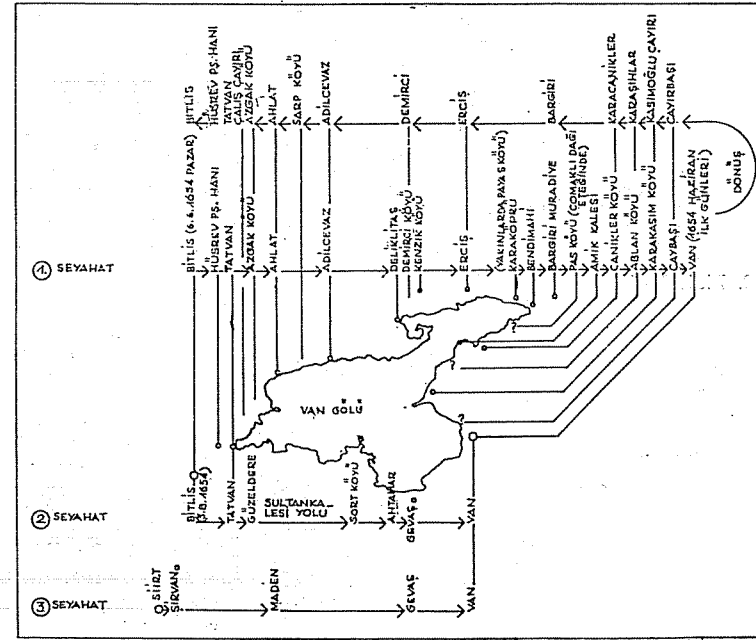

Resim 8. Bitlis'in Tatvan çıkışındaki Han.

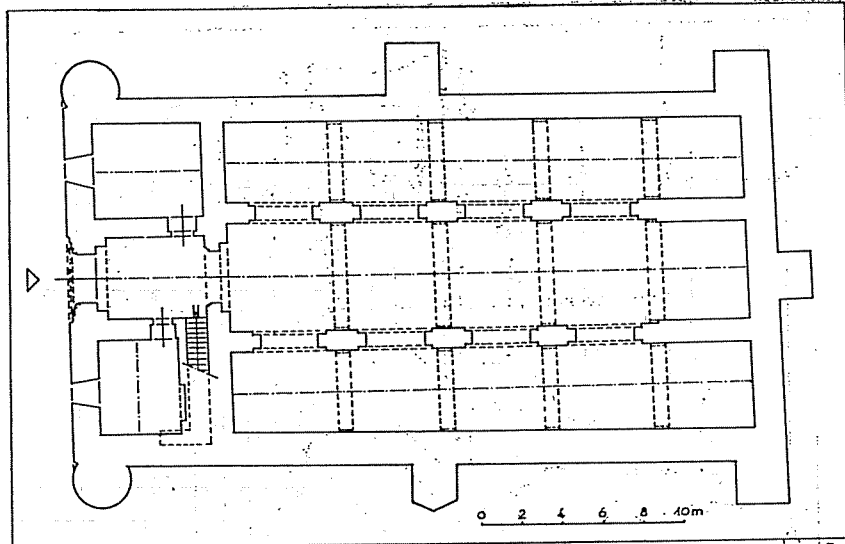
KANUNİ'NİN 2. İRAN SEFERİ (1548-49) (MATRAKÇININ TANIMLAMASINA GÖRE)

ÇİZİM 3.

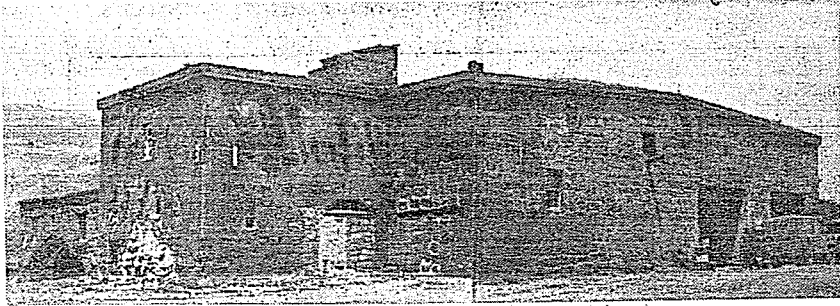
EVLIYA ÇELEBİ'NİN GEZİLERİ

ÇİZİM 4.

BITLİS BAŞŞİN(HÜSREV PAŞA) HANI

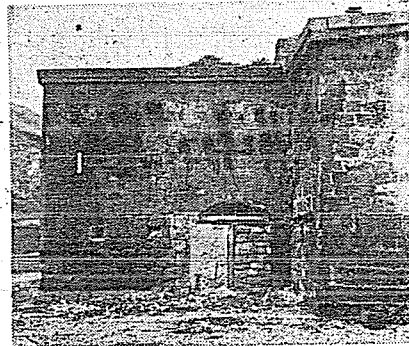
ÇİZİMİ 5

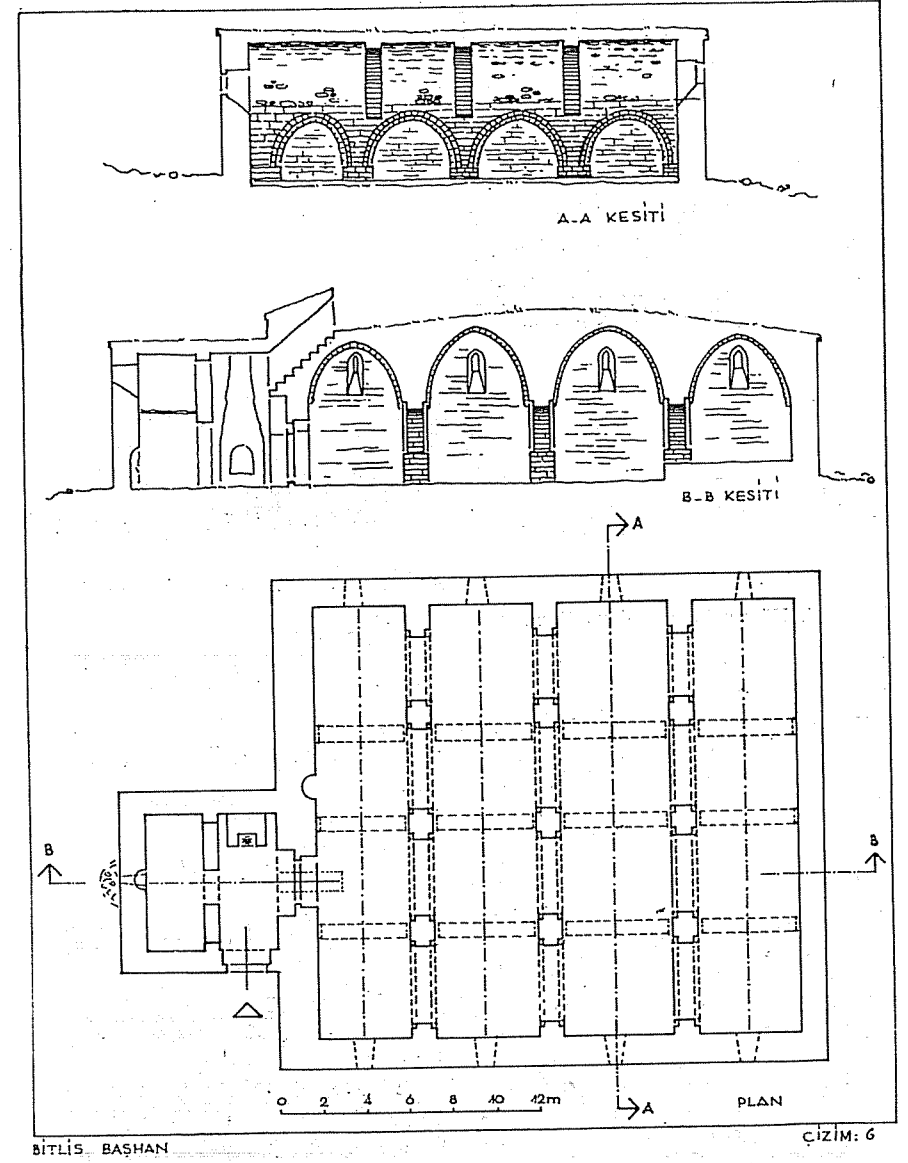
Resim 10. Bitlis Başşan.

Resim 11. Başşan.

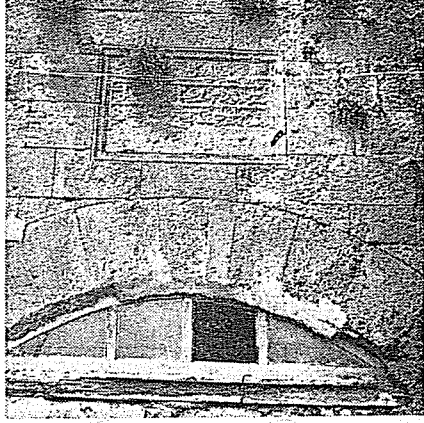

Resim 12. Başşan.

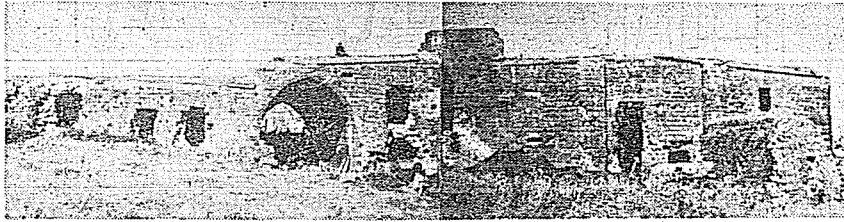

BITLİS BAŞŞAN

ÇİZİM: 6

Resim 13. Bitlis Bağan.

Resim 14. Hüsrev Paşa (Rahva) Hanı.

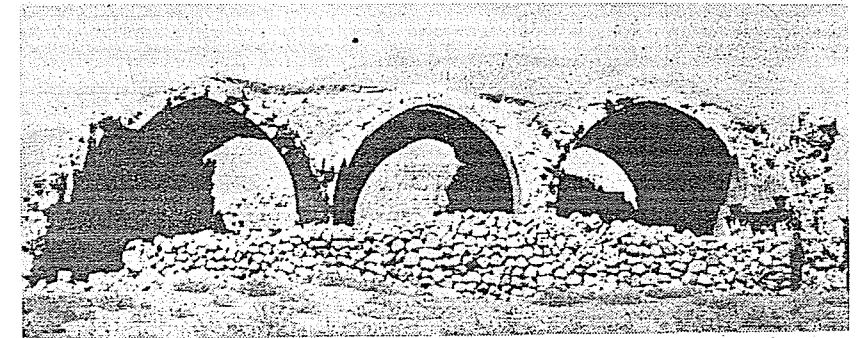
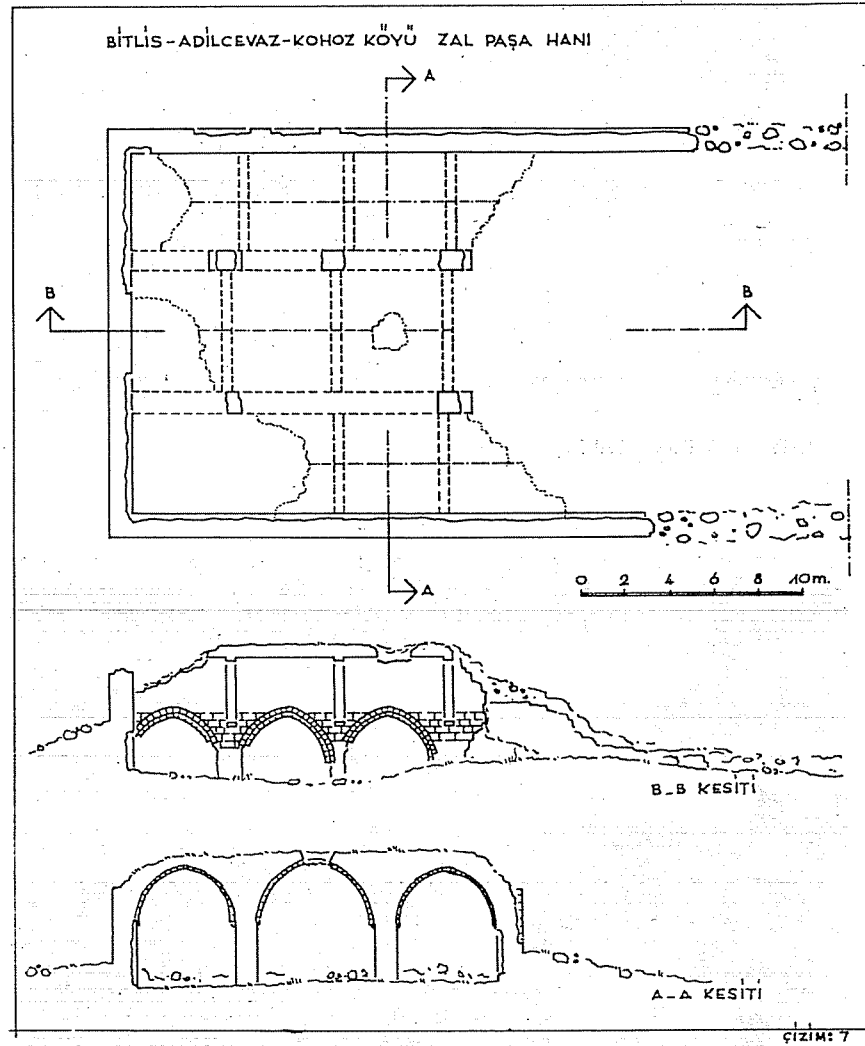
Resim 15. Cankurtaranlardan biri.

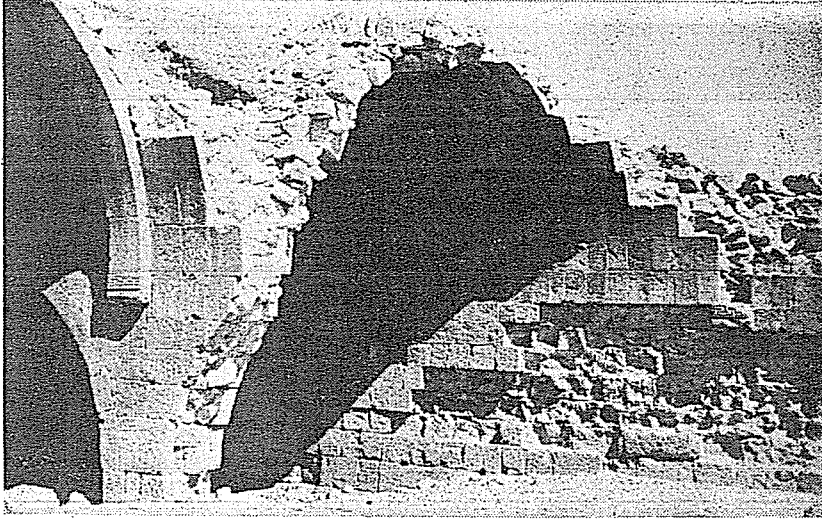
Resim 16. Adilcevaz Zal Paşa Camii.

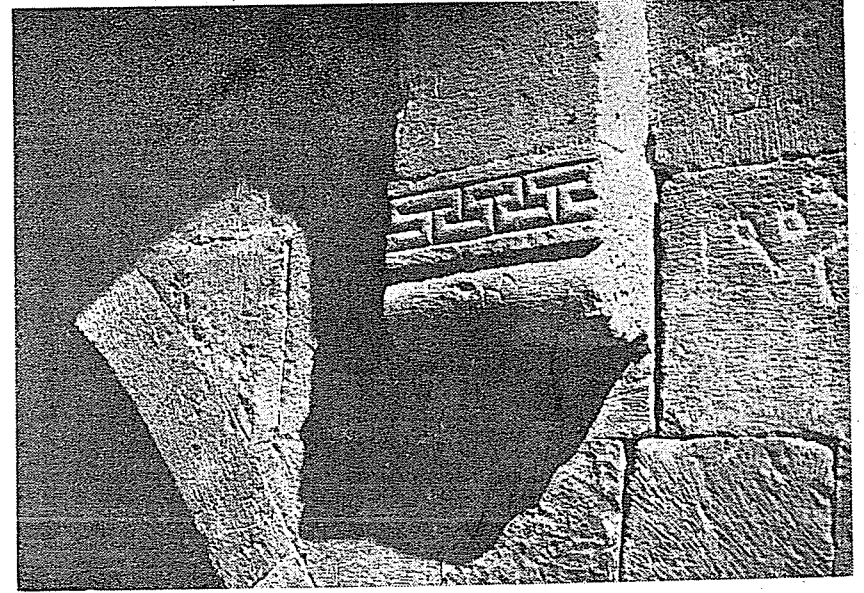
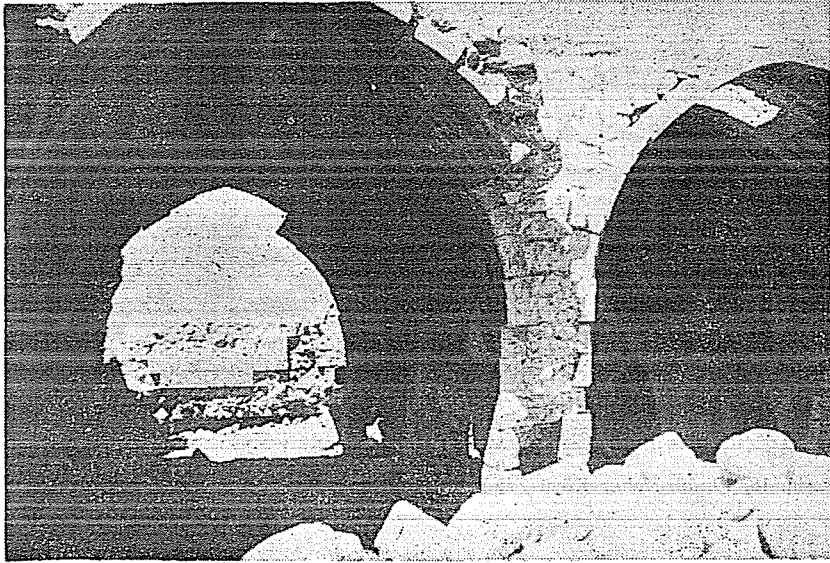
Resim 17. Adilcevaz Zal Paşa Camii.

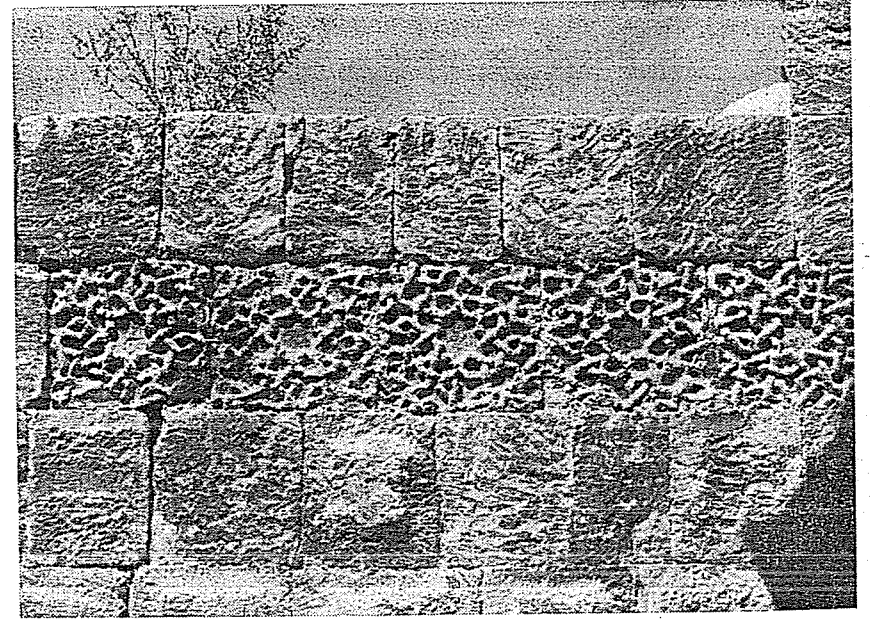
Resim 18, 19, 20. Kohoz Köyü Zal Paşa Hanı.

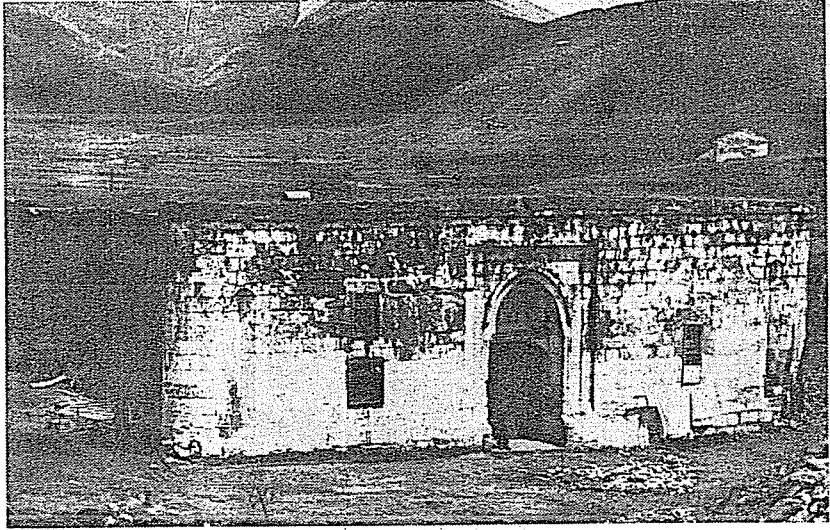

Resim 21, 22. Kohoz Köyü Zal Paşa Hanı.

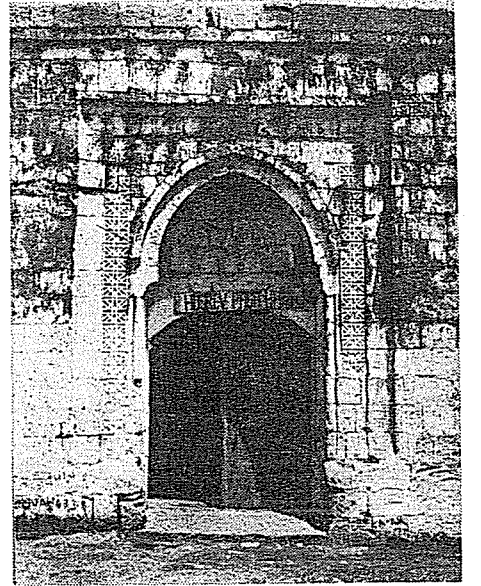
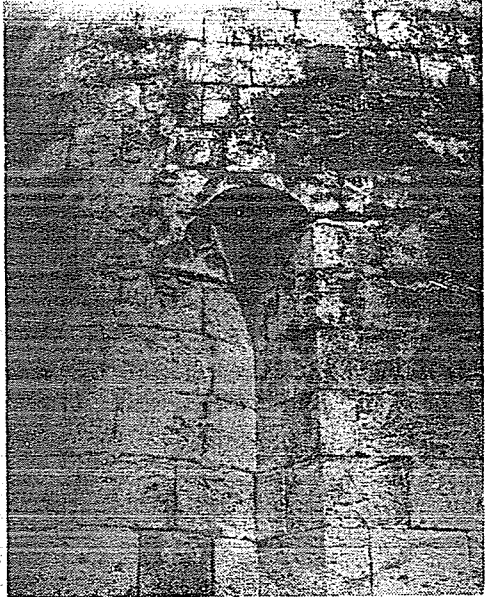

Resim 23, 24. Kohoz Köyü Zal Paşa Hanı.

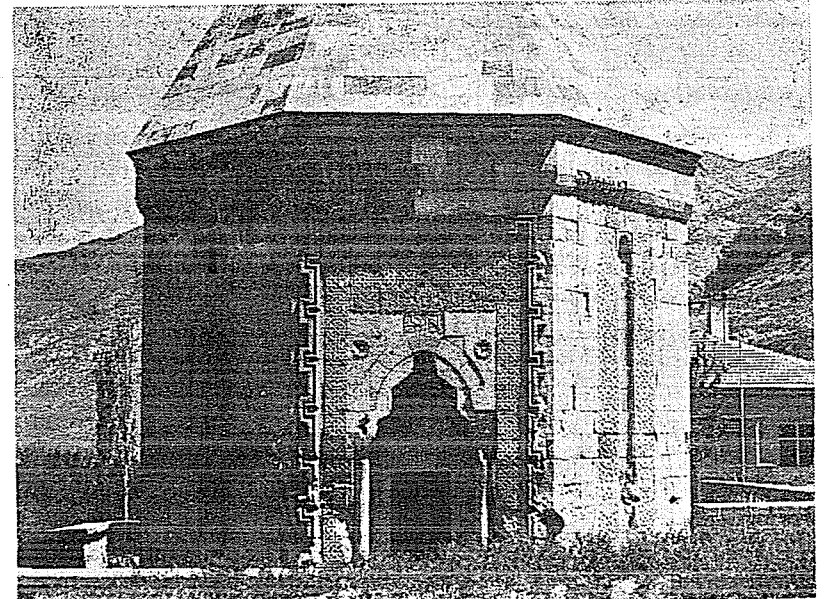

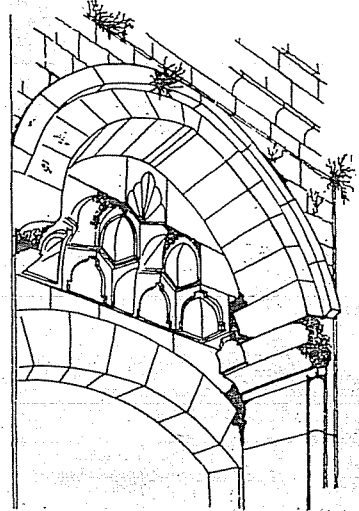
Resim 25, 26. Bapşin (Hüsrev Paşa) Hanı.

Resim 27. Bapşin
(Hüsrev Paşa) Hanı.

Resim 28. Sivas-Divriği Sitte Melik Kümbeti.

BAPSİN (HÜSREV PS.) HANI TAÇKAPISI ÇİZİM:8

KONYA'DA YENİ BULUNMUŞ FIGÜRLÜ STUKO SÜSLEMELER VE ANADOLU TÜRK MİMARİSİNDEKİ DEVAMI *

Şerare YETKİN

Konya şehri, Anadolu Selçukluları'nın başkenti olma karakterini, bu devrin ihtişamını belirten mimarî eserleri ile günümüze kadar sürdürmektedir. Müzeleri, Selçuklu devrinin çeşitli sanat eserlerini sergilemektedir. Basit temel kazıları sırasında bile, sık sık rastlanan toprak altı buluntuları bu devrin sanatına yeni katkılarda bulunmaktadır.

Anadolu Selçuklu devrine ait figürlü stukolar çok fazla değildir. Bunun için gün ışığına çıkarılan parçaların değeri artmaktadır. Konya'da İnce Minareli Medrese'nin arkasındaki bir mahallede bir inşaat sırasında temel kazılırken figürlü stuko levhalara rastlanmıştır. Müze ilgilileri tarafından toplanabilen parçalar bugün Karatay Medresesi'ndeki müzenin deposunda muhafaza edilmektedir. Figürlü stuko levhalar, Selçuklu devri saraylarında, özellikle Konya sarayında bulunan koşan hayvan figürlü stuko levhalarla büyük benzerlik göstermektedir. O civarda bulunan ve Selçuklu devrine ait bir evin süslemesinde kullanılmış olan bu levhalardan maalesef birkaç küçük levha bulunabilmiştir. Duvara sıralanmış olarak yerleştirilmiş levhalar sökülerek muhafaza edilmek için müzeye getirilmiştir (Res. 1). Ayrıca okunamayacak kadar aşınmış nesih yazılı iki içbükey levha parçası da bulunmuştur (Res. 2). Oldukça harap olan bu levhalarda seçilebildiği kadarı ile şu figürler tespit edilmektedir :

* Bu makalenin konusu, 3-7 Eylül 1979 tarihinde Münih'te toplanan VI. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi'nde tebliğ olunmuştur. Gümüştop Zaviyesi ve Tokat Horozlu İmaret'in resimleri için As. Tanju Cantay'a teşekkür ederim.